

Dr Iwan Wyn Rees

**“Dim Sôn am Dduw
na Dyn”: Ar Drywydd
yr ‘U Ogleddol’ yng
Nghanolbarth Cymru**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd: Dr Anwen Jones

“Dim Sôn am Dduw na Dyn”: Ar Drywydd yr ‘U Ogleddol’ yng Nghanolbarth Cymru

Dr Iwan Wyn Rees

1. Cyflwyniad

Y mae'r defnydd o'r llafariad caeedig canol [i(:)]/ [ɪ], neu'r 'u ogleddol' fel y'u gelwir yn aml (B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: t. 31), yn nodweddiadol o dafodieithoedd gogledd Cymru, ac yno y mae'n arferol clywed cyferbyniad rhwng parau megis [mɪ:l] 'mul' / [mi:l] 'mil', [sɪ:r] 'sur' / [si:r] 'sir', a [tɪ:] 'tŷ' / [ti:] 'ti'.¹ Yn y de ar y llaw arall, nid yw'r seiniau hyn yn arferol yn system ffonolegol yr un dafodiaith; y llafariad caeedig blaen [i(:)] / [ɪ] a glywir gan ddeheuwr mewn geiriau lle y disgwylid clywed 'u ogleddol' yn y gogledd. Mewn geiriau eraill, y mae parau megis 'mul' a 'mil' yn homoffonau yn y de wrth i'r cyferbyniad rhyngddynt gael ei niwtraleiddio (gweler, e.e., Hannahs, 2013: t. 14). Golyga hynny fod gan systemau ffonolegol de Cymru lai o lafariad na rhai gogledd Cymru (Awbery, 2009: ff. 359–60), a bod colli'r 'u ogleddol' yn arwain at wahaniaethau strwythurol sylweddol o safbwynt ffonolegol y tafodieithoedd Cymraeg. Yn wir, pwysleiswyd hyn yn gynnar yn yr ugeinfed ganrif gan Alf Sommerfelt (1925: t. 133) a farnai fod diflaniad y llafariad caeedig ganol mewn rhannau o ganolbarth Cymru 'of fundamental importance to the [Welsh] phonetic system'. Er gwaetha'r dehongliad hwn, y mae'n syndod cyn lleied o wybodaeth a fu'n hysbys cyn hyn am yr union fodd y collir cyferbyniad dan sylw rhwng y llafariad caeedig canol [i(:)] / [ɪ] a'r rhai blaen cyfatebol [i(:)] / [ɪ] mewn rhannau o ganolbarth Cymru.

Pennaf amcan yr erthygl hon, felly, yw cynnig am y tro cyntaf ddadansoddiad meintiol o'r defnydd a wneir o'r 'u ogleddol' mewn dwy ardal gyfagos yng nghanolbarth Cymru: cyffiniau Harlech a Bro Dysynni, sef dalgylch Tywyn (gweler map 1).² Cyn mynd at y dadansoddiad newydd hwn, cyflwynir braslun o safbwyntiau astudiaethau blaenorol ar yr 'u ogleddol' yng nghanolbarth Cymru (adran 2). Dilynir hyn gan grynodedb o fethodoleg fy astudiaeth innau o amrywiadau ffonolegol y canolbarth (adran 3). Eir ati wedyn i gyflwyno'r canlyniadau a gafwyd yn ardaloedd Harlech (adran 4) a Bro Dysynni (adran 5), gan ddangos bod sefyllfa'r 'u ogleddol' yn dra gwahanol yn y ddwy ardal: yn y naill, patrwm gogleddol sefydlog a ddarlunnir; ond yn y llall, gwelir amrywio sylweddol ar waith, nid yn unig rhwng gwahanol siaradwyr, ond hefyd o fewn iaith yr unigolyn, a rhwng gwahanol gyd-destunau ieithyddol a'i gilydd. Yn achos yr 'u ogleddol' ym Mro Dysynni, felly, cawn gyfle i fwrw golwg ar batrymau amrywio cymhleth sy'n nodweddu ardal drawsnewid (*transition zone*) (Chambers a Trudgill, 1998: ff. 93–4; ff. 104–23), ac

¹ Yr hyn a ddynodir gan (:) drwy'r erthygl hon yw bod hyd llafariad yn opsiynol: cyfeiria [i(:)], felly, at [i:] hir yn ogystal ag at [i] fer.

² Y mae cynnwys yr erthygl hon yn seiliedig ar ddeunydd a gyflwynwyd yn wreiddiol ar gyfer gradd doethuriaeth (Rees, 2013), sef astudiaeth fanwl o amrywiadau ffonolegol mewn dwy ardal yng nghanolbarth Cymru. Rwy'n dra dyledus i'm cyfarwyddwraig, Dr Gwenllian Awbery, am ei sylwadau manwl ar y papur hwn. Hoffwn gydnabod fy nyled hefyd i'r Athro Paul Meara am roi cymorth imi gyda'r profion ystadegol a ddefnyddir yn yr erthygl hon. Yn olaf, hoffwn ddiolch i'r ddau arfarnwr dienw a awgrymodd drywyddau pellach i ddadansoddiadau'r erthygl hon.

sydd felly'n berthnasol, nid yn unig i ddatblygiadau cyfoes yn y Gymraeg, ond hefyd i sefyllfaoedd eraill o amrywio a newid ieithyddol (gweler, e.e., McMahon, 1994) ym mhob cwr o'r byd.

Map 1: Lleoliad Harlech a Thywyn yng Nghymru
(addaswyd o http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wales_location_map.svg)

I ddilyn y canlyniadau, tynnir ynghyd ganfyddiadau pennaf fy nadansoddiad o'r 'u ogleddol' yng nghanolbarth Cymru (adran 6). Ymdrinnir yma hefyd â pherthnasedd fy nghanlyniadau i ddulliau tafodieithogol traddodiadol, e.e. 'amrywio rhydd' (*free variation*) fel cysyniad, a'r defnydd o isoglosau ar gyfer cynrychioli ffiniau ieithyddol. Holir hefyd i ba raddau y gall ambell ffynhonnell hanesyddol roi brasamcan inni o gyflymder newid ieithyddol a welir ar waith heddiw ym Mro Dysynni.

Yn olaf, ymdrinnir yn gryno (yn adran 7) â nodwedd ffonolegol arall, sef yr amrywio a welir yn achos hyd deuseiniaid Bro Dysynni; nodwedd sydd ar yr olwg gyntaf yn gwbl wahanol, ond y dadleuir yma ei bod yn gysylltiedig â cholli'r 'u ogleddol'. Cynigir yma felly fod amrywio cyson rhwng [i] ac [i], yn benodol yn elfennau olaf deuseiniaid, wedi arwain at ailstrwythuro sylweddol yn system ffonolegol y canolbarth, gan beri iddi fod yn dra gwahanol i systemau'r gogledd a'r de fel ei gilydd. Yng ngoleuni'r canfyddiad hwn, ystyrir perthnasedd yr 'u ogleddol' i systemau ffonolegol rhannau eraill o Gymru.

2. Ymdriniaethau blaenorol â'r 'u ogleddol' yng nghanolbarth Cymru³

Ymddengys mai gan Thomas Darlington (1902) y ceir yr ymdriniaeth estynedig gyntaf â thiriogaeth yr 'u ogleddol'. Ac yntau'n arolygwr ysgolion yng nghanolbarth Cymru, yr hyn y ceisiodd Darlington ei wneud ar ddechrau'r ugeinfed ganrif oedd disgrifio ffin yr 'u ogleddol', sef yr hyn a elwir ganddo yn *'the northern boundary of what is known as the south Welsh pronunciation of u (y), as in bu, llys, ufudd, hyn; that is to say the pronunciation which makes no distinction between i and u'* (1902: tt. 14–15). Mewn geiriau eraill, ceir ganddo isoglos lle y ceir [ɪ(:)] i'r gogledd ohono, ac [i(:)] i'r de. Y disgrifiad canlynol gan Darlington, felly, yw sail yr isoglos a gyfleir ar fap 2 isod gan B. Thomas a P. W. Thomas (1989):

Starting from the coast near Tonfannau Station ... this boundary-line runs through Rhoslefain and Llanegryn, then passes to the south of Abergynolwyn, and crosses the hill to Esgairgeiliog; thence leaving Corris and Aberllefenni to the north, it runs down Cwmllecoediog to Aberangell. From this place to Llanerfyl in the valley of the Banw, the boundary-line is formed by the watershed which separates the valley of the Banw and those of its tributaries from the valleys watered by the tributaries of the Dovey. From Llanerfyl the line crosses the ridge between the Banw and the Vyrnwy ..., passes between Pont Dolanog and Pont Robert, and then, leaving Llwydiarth and Llanfihangel-yng-Ngwynfa well to the north, follows the watershed between the Vyrnwy and the Cain to Llansaintffraid, where the English-speaking portion of Montgomeryshire is reached. Llansaintffraid itself is for the most part English-speaking, but so far as can be ascertained, the South Wales pronunciation of *u* predominates among those natives of the place who still speak Welsh. (Darlington, 1902: tt. 14–15)

Er mai argraff o ffin eithaf sefydlog, ddiwyro a roddir yma, y mae'n amlwg er hynny oddi wrth rai o'i sylwadau fod Darlington yn ymwybodol fod amrywiadau ar waith cyhyd ag y bo ynganiadau o'r llafariad gaeedig ganol yn y cwestiwn, a hynny o fewn pentrefi hyd yn oed:

... the pronunciation of the vowel *u* is found to be mixed, either in the sense that some of the inhabitants use the S[outh] W[elsh] vowel, and some the N[orth] W[elsh] vowel, as in the case at Rhoslefain and Bwlchycibau; or that an intermediate vowel, very like the ordinary English (short) *i*, is used, as in the case at Llanerfyl. (Darlington, 1902: t. 15)

Diddorol hefyd yw argyhoeddiad Darlington (1902: t. 15) fod ffin yr 'u ogleddol' yn symud tua'r gogledd, ac, yn wir, fod tueddiad cynyddol gan ieuencid Corris i ddefnyddio [i(:)] yn hytrach nag [ɪ(:)] eu rhieni.

Cytuno i raddau helaeth â dehongliad Darlington o sefyllfa'r 'u ogleddol' yn y canolbarth a wneir mewn astudiaethau diweddarach. Yn astudiaeth Sommerfelt (1925), sef y gyntaf i ymdrin yn systematig â nodweddion ffonolegol canolbarth Cymru, deuir i'r casgliad canlynol:

³ Ceir trafodaeth fanylach ar ymdriniaethau blaenorol â'r 'u ogleddol' mewn rhannau o ganolbarth Cymru yn Rees (2013: tt. 31–48).

There can be no doubt that this boundary is, in the main, correct.
Darlington's unique opportunity of observation ... vouches for it.
(Sommerfelt, 1925: t. 133)

Ar sail ei waith maes ei hun, fodd bynnag, anghytuna Sommerfelt (1925: t. 135) â'r ffin mewn un ardal benodol; honna fod ei enghreifftiau ef o'r 'u ogleddol' yng Nghwm Nant yr Eira yn profi bod isoglos Darlington yn rhy bell i'r gogledd yn y rhan honno o'r canolbarth.⁴ Dylid pwysleisio, er hynny, nad yw Sommerfelt yn cymryd yr isoglos a luniwyd gan Darlington yn rhy 'absoliwt', a'i fod yn grediniol '[*that*] *there must be intermediate districts where both sounds are heard*' (1925: tt. 133–4). Ceir yma felly awgrym cryf fod ardaloedd trawsnewid i'w cael o safbwynt yr 'u ogleddol', a cheir ganddo sylwadau pellach sy'n awgrymu sut y gwireddid y newid graddol hwnnw:

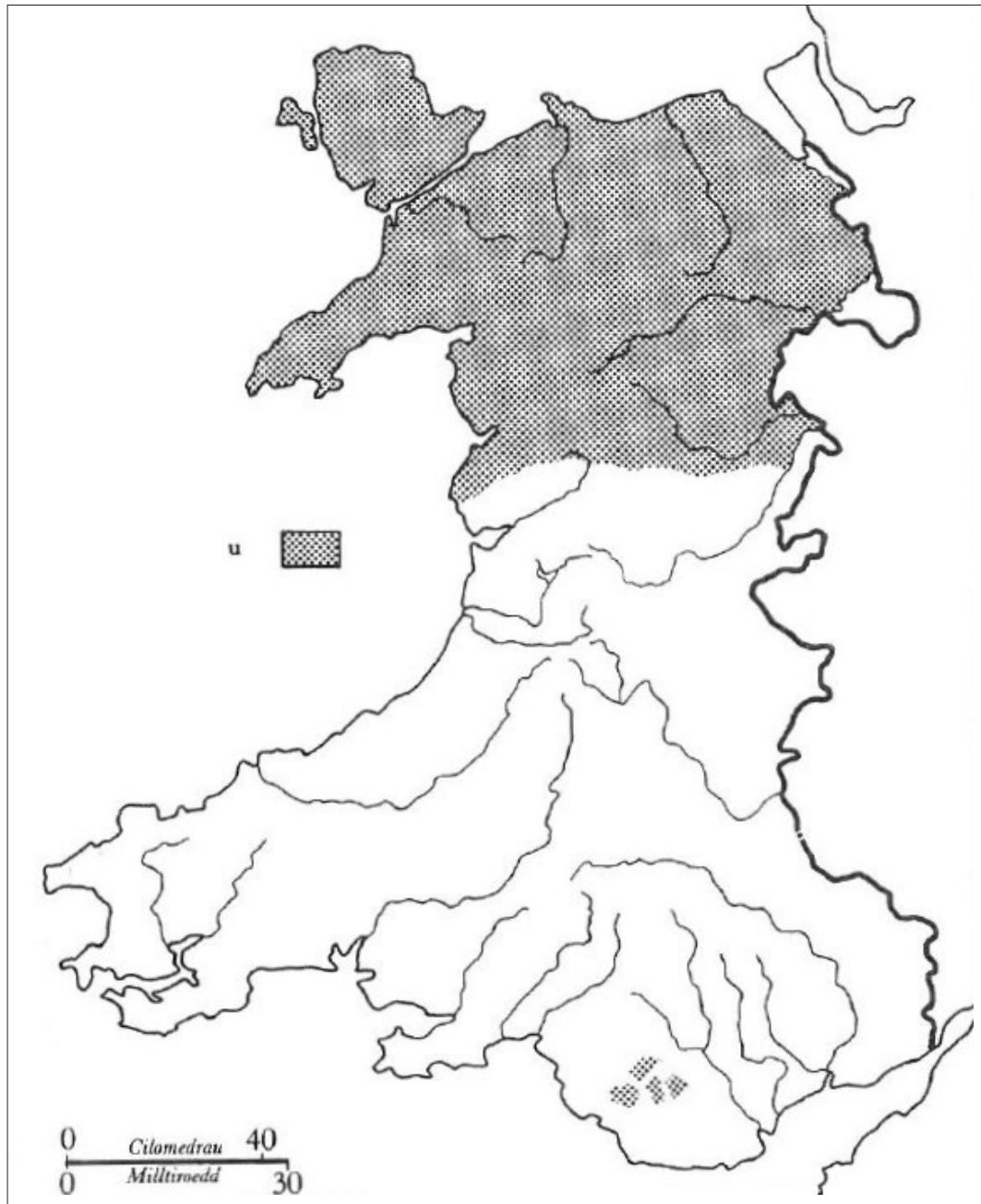
... [my] investigation has shown that [the high central vowel] does not finish suddenly with a high front vowel opposed to it. There is an intermediate type and [the northern vowel] does not disappear in all positions at the same time. (Sommerfelt, 1925: t. 134)

Gwelwn, felly, fod Sommerfelt, fel Darlington, yn barnu bod ansawdd yr 'u ogleddol' yn amrywio o'r naill ardal i'r llall. Fodd bynnag, o archwilio canfyddiadau Sommerfelt yn fanwl, daw'n amlwg nad oedd ansawdd yr 'u ogleddol' yn unffurf o fewn pentrefi hyd yn oed – nac o fewn teuluoedd ychwaith. Nodir, er enghraifft, fod modd clywed y sain *ÿ* (h.y. [i:]), llafariad hir fwy blaen nag [i:], gan George Peate, tad rhwng 55 a 60 oed o Lanbryn-mair, ond mai [i:] a glywid yn gyson gan Iorwerth Peate y mab, a oedd yn 24 oed ar y pryd (1925: t. 135). Ar sail hyn, daw Sommerfelt i'r un casgliad â Darlington fod yr 'u ogleddol' yn graddol golli tir, ac yn symud tua'r gogledd.

Astudiaeth arall sy'n berthnasol i sefyllfa'r 'u ogleddol' yn y canolbarth yw un D. W. Griffiths (1974). Er mai canolbwyntio ar eirfa ardal Llanfair Caereinion a wneir yn bennaf yn y traethawd MA hwn, honna Griffiths (1974: LXVI) fod y llafariad hir [i:], yn ogystal â'r [i] fer gyfatebol, yn ymddangos yn iaith 'rhai o drigolion [Llanfair Caereinion]', ond mai'r llafariad blaen cyfatebol [i:] / [i] yn unig a ddefnyddid 'yn iaith y mwyafrif'. O gofio bod Llanfair Caereinion i'r de o isoglos Darlington, y mae'r canfyddiad hwn yn bwysig ac yn profi bod modd i'r 'u ogleddol' godi i'r de o'r ffin hon. Gan fod Griffiths (1974: XC) o'r farn nad oedd 'unrhyw reswm allanol' yn cyfrif am ddefnydd rhai siaradwyr o'r 'u ogleddol' yno, ymddengys mai cilio o'r ardal (er nad yn llwyr) a wnaeth y llafariad caeedig canol, a bod y sefyllfa hon yn gyson â safbwyntiau Darlington a Sommerfelt fod y ffin yn symud tua'r gogledd. Awgrym pellach o ddiffraniad graddol y llafariad ogleddol yn yr ardal yw sylw Griffiths nad oedd y siaradwyr a ddefnyddiai [i:] / [i] yn gwneud hynny'n gyson, h.y. bod amrywio ar waith o fewn iaith rhai unigolion.

Cyrol fwy diweddar nag astudiaeth Griffiths yw *Cymraeg, Cymrâg, Cymrêg...: Cyflwyno'r Tafodieithoedd* (1989) gan Beth Thomas a Peter Wyn Thomas. Yn rhan gyntaf y gyfrol hon, lle y ceir cyflwyniad cyffredinol i brif nodweddion tafodieithol Cymru, ceir trafodaeth fer ar yr 'u ogleddol', fel y'i gelwir. Er bod yr awduron i bob pwrpas yn amlygu'r union isoglos a ddisgrifwyd yn wreiddiol gan Darlington ar fap 2 o'u heiddo (B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: 32), y mae'n amlwg oddi wrth eu sylwadau nad ydynt yn ystyried y ffin hon yn un absoliwt:

⁴ Y mae'r ardal hon i'r de o Lanerfyl (a enwir uchod gan Darlington).

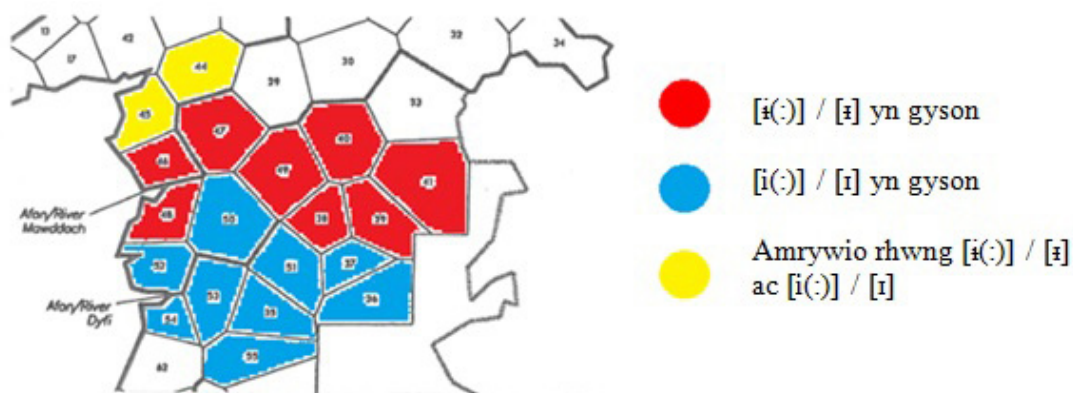

Map 2: Tiriogaeth yr 'u ogleddol' (B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: t. 32)

Pan wnaeth Darlington ei waith fe dybiai tafodieithegwyr fod ffiniau ieithyddol yn debyg i rai gweinyddol, a bod modd tynnu llinell derfyn bendant rhwng nodweddion a'i gilydd ... Erbyn hyn, gwyddom nad yw ffiniau ieithyddol mor hawdd eu diffinio, ac felly er bod map Darlington yn crynhoi hanfodion y sefyllfa ... ni ddylid meddwl bod y 'ffin' yn gadarn a diwro ... (B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: t. 31)

Dyma awgrym cryf ganddynt felly fod ardaloedd trawsnewid i'w cael yn y canolbarth o safbwynt yr 'u ogleddol'. Yn ail ran y gyfrol wedyn, ceir cip manylach ar natur ieithyddol

ardaloedd o'r math hwn, lle yr ymdrinnir â defnydd siaradwyr unigol o'r llafariad gaeedig ganol ymysg nodweddion eraill.⁵ Dywedir bod ardal Bryn-crug, er enghraifft, 'ar gyrion tiriogaeth yr u ogleddol' (B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: t. 116), a cheisir dangos bod y 'sain yn brin iawn' yn iaith un o siaradwyr y pentref, e.e. drwy nodi mai 'i ddeheuol' a geir yn 'dydd' (II.1) ac 'edrych' (II.4). Tynnir ein sylw hefyd at ffenomen ieithyddol arall sy'n nodweddiadol o ardaloedd trawsnewid, sef tueddiad i orgywiro. Yr enghraifft a nodir ar gyfer y siaradwraig o Fryn-crug yw "melun" am 'melin', lle y gwelir defnydd o'r llafariad gaeedig ganol mewn gair lle y disgwylid clywed y llafariad gaeedig flaen. Teg fyddai casglu, felly, fod y gyfrol hon yn cynnig rhagarweiniad effeithiol i gymhlethdodau ardaloedd trawsnewid, er mai dibynnu'n bennaf ar waith maes ieithyddion blaenorol y mae ei hawduron.

Map 3:⁶ Yr 'u ogleddol' mewn chwe chyd-destun gwahanol

Fodd bynnag, y gwaith diweddaraf i gael ei gyhoeddi, ac sy'n berthnasol i batrymau ffonolegol canolbarth Cymru, yw'r arolwg tafodieithol *The Welsh Dialect Survey* (A. R. Thomas et al., 2000). Ffrwyth llafur gwaith maes a gyflawnwyd rhwng 1991 a 1995, a gwaith golygu pellach a orffennwyd yn 1999, yw'r holiadur hwn, a cheir ynddo gofnodion seinegol ar gyfer dros 700 o eitemau, a hynny ar gyfer 117 o ardaloedd gwahanol yng Nghymru. Un cyfranogwr yn unig o blith y genhedlaeth hŷn a gafwyd ym mhob un o'r 117 ardal hyn (A. R. Thomas et al., 2000: t. xiv). Yr hyn a wneuthum, felly, ar gyfer dadansoddi canlyniadau'r arolwg hwn oedd dewis pedair ardal ar bymtheg, gan nodi ffurfiau perthnasol yr ardaloedd hyn mewn tablau, ac yna eu hamlygu ar fapiau penodol.⁷ Yn annisgwyl efallai, portreadu darlun sefydlog ar y cyfan, heb lawer o amrywio o fewn ardaloedd penodol, y mae canlyniadau'r *Welsh Dialect Survey* o safbwynt y defnydd o'r 'u ogleddol' yn y canolbarth. Ystyrier map 3, er enghraifft, sy'n adlewyrchu'r ffurfiau a nodir yn yr arolwg ar gyfer chwe chyd-destun ieithyddol gwahanol.⁸ Yr hyn sydd fwyaf trawiadol am y map hwn yw'r modd y dangosir arno isoglos amlwg (nid annhebyg i'r un a ddisgrifir gan Darlington) lle y ceir y llafariad deheuol [i:] / [i] i'r de ohono, tra ceir

⁵ I gyd-fynd â'r rhan hon o'r gyfrol, cyflwynir pedwar ar ddeg o glipiau sain gwahanol yn enghreifftio gwahanol dafodieithoedd o bob cwr o Gymru, a cheir hefyd drawsgrifiadau ar gyfer pob un ohonynt.

⁶ Addaswyd y map hwn gennyf o A. R. Thomas et al. (2000: t. xiii).

⁷ Ceir disgrifiad manylach o'r modd y gwnaed hyn, ynghyd ag enwau'r ardaloedd a astudiwyd, a'r union gyd-destunau y canolbwyntiwyd arnynt, yn Rees (2013: ff. 42–6).

⁸ Nodir pob un o'r cyd-destunau hyn yn Rees (2013: 44), a gwelir ynddynt yr 'u ogleddol' yn ymddangos mewn llafariad syml yn ogystal â deuseiniaid o wahanol fathau.

[i(:)] / [ɨ] i'r gogledd o'r ffin.⁹ Gellir casglu, felly, mai ychydig o arwyddion a geir yn yr holiadur hwn fod ardaloedd trawsnewid i'w cael yn y canolbarth o safbwynt y defnydd o'r 'u ogleddol', ac mai argraff o newid cyflym rhwng ardaloedd cyffiniol a roddir yn hytrach.¹⁰

Ar sail pob un o'r ffynonellau uchod, felly, ymddengys fod consensws rhyngddynt fod yr isoglos a ddisgrifiwyd gan Darlington ar ddechrau'r ugeinfed ganrif yn adlewyrchiad teg o sefyllfa'r 'u ogleddol' yng nghanolbarth Cymru. Dylid pwysleisio er hynny nad yw'r ieithyddion hyn (Sommerfelt, 1925; Griffiths, 1974; B. Thomas a P. W. Thomas, 1989) yn ystyried mai ffin gysáct sydd yma, a'u bod yn awgrymu bod ardal drawsnewid i'w chael o safbwynt y llafariad hon. Yr hyn sy'n brin, fodd bynnag, yw manylion ynghylch union natur y trawsnewid hwn, a dyna'r bwch yn ein gwybodaeth y ceisir ei lenwi yn y dadansoddiadau meintiol sy'n dilyn.

3. Manylion methodolegol

Deuthum o hyd i siaradwyr yn ardaloedd Harlech a Bro Dysynni drwy gymhwyso techneg 'friend of a friend' Lesley Milroy (1987: t. 66) i'm hastudiaeth. Yr hyn a wneuthum oedd defnyddio cysylltiadau teuluol yn y ddwy ardal ar gyfer cael mynediad i rwydweithiau o siaradwyr a oedd â gwreiddiau dyfnion yn ardaloedd eu magwraeth. Drwy gael fy nghyflwyno i siaradwyr o'r un rwydweithiau cymdeithasol, gobeithiwn y deuent i ymddiried ynof, i'm hystyried fel perthynas i un o'u cyfeillion yn hytrach nag fel dieithryn o ymchwilydd, ac y teimlent hwy hefyd 'some obligation to help me', ys dywed Milroy.¹¹ Bu'r dechneg hon hefyd yn effeithiol ar gyfer recordio oriau o sgysiau naturiol, digymell. Penderfynwyd peidio â hapsamplu yn yr astudiaeth hon, nid yn unig gan fod siaradwyr Cymraeg 65 oed a throsodd yn y lleiafrif yn yr ardaloedd hyn,¹² ond hefyd gan ei bod yn amlwg oddi wrth astudiaethau sosioieithyddol o amrywiadau eraill ar y Gymraeg y gallai'r dechneg honno fod yn gymhleth ac yn broblemus yng nghyd-destun iaith leiafrifol (e.e. A. E. Thomas, 1998: t. 92; M. C. Jones, 1998: t. 49).

Yr hyn a wnaed yn yr astudiaeth hon oedd recordio grwpiau o siaradwyr y gellid eu hystyried yn debyg o safbwynt eu nodweddion cymdeithasol, diwylliannol ac addysgol.¹³ Perthynai pob siaradwr i genedlaethau hynaf y ddwy ardal dan sylw, h.y. roedd pob cyfranogwr dros 70 oed ar adeg y cyfweiliadau, ac eithrio un o Fro Dysynni (R. P.) a oedd

⁹ Cymhlethir y darlun rywfaint gan gydfodolaeth ffurfiau deheuol a rhai gogleddol mewn rhai achosion yn ardaloedd cyffiniol 44 (Trawsfynydd) a 45 (Harlech), sydd ymhell i'r gogledd o'r ffin (rhannau melyn map 3). Ceir, er enghraifft, barau fel [kli:st] 'clust' ~ [gwi:4t] 'gwyllt' gan siaradwr yn Harlech, a [bɨθ] 'byth' ~ [bɨr] 'byr' yn Nhrawsfynydd.

¹⁰ Dylid nodi er hynny fod yr arolwg yn awgrymu bod amrywio o safbwynt yr 'u ogleddol' ychydig yn fwy cyffredin mewn un cyd-destun neilltuol, sef yn llafariad syml y sillaf olaf ddiacen. Am fanylion pellach ynghylch ffurfiau'r arolwg yn y cyd-destun penodol hwn, gweler Rees (2013: tt. 45–6).

¹¹ Defnyddiwyd y dechneg hon mewn sawl astudiaeth sosioieithyddol flaenorol, nid yn unig yng Nghymru (e.e. A. E. Jones, 1982; M. C. Jones, 1998), ond hefyd yn Lloegr (Britain, 1997), yn Seland Newydd (Holmes et al., 1991), yn Awstria (Lippi-Green, 1989), yn Awstralia (Horvath, 1985) ac ym Mrasil (Bortoni-Ricardo, 1985).

¹² Yn ôl canlyniadau Cyfrifiad 2011 (Swyddfa Ystadegau Gwladol, 2012), 35.9% o bobl 65 oed a throsodd sy'n gallu siarad Cymraeg yn ward Harlech, tra bo'r ganran gyfatebol ar gyfer ward Tywyn yn 23.2%. Gellir cynnig felly mai mewnlifiad sylweddol o Saeson sy'n ymddeol i'r ardaloedd hyn sy'n cyfrif am y canrannau isel hyn. Ceir manylion pellach ynghylch newidiadau yng nghanrannau siaradwyr Cymraeg y ddwy ardal hyn yn Rees (2013: tt. 87–94).

¹³ Gweler manylion llawn siaradwyr cyffiniau Harlech a Bro Dysynni yn Rees (2013: tt. 103–5).

yn ei chwe degau.¹⁴ Y rheswm dros ganolbwyntio'n llwyr ar Gymraeg llafar siaradwyr hŷn yn y ddwy ardal oedd bod amrywio ffonolegol aruthrol ac annisgwyl i'w weld yn fy nadansoddiadau cychwynnol.¹⁵ Sylweddolwyd, felly, na ellid gwneud cyfiawnder â chymhlethdod patrymau ffonolegol y to hwn o siaradwyr yn ogystal â dadansoddi iaith cenedlaethau iau o siaradwyr o fewn y terfyn amser (o leiaf heb gyfyngu'n sylweddol ar y nodweddion a'r gwahanol gyd-destunau y canolbwyntiwyd arnynt), ac mai mantais cofnodi patrymau'r cenedlaethau hŷn yn y lle cyntaf oedd ei fod yn gosod seiliau cedyrn ar gyfer cymharu patrymau ffonolegol gwahanol genedlaethau o siaradwyr yn y dyfodol.

Sicrhawyd bod niferoedd cyfartal o ddynion a menywod yn rhan o samplau o chwe siaradwr o'r ddwy ardal rhag ofn y sylwid ar wahaniaethau ieithyddol arwyddocaol rhwng y rhywiau. Roedd pob un o'r cyfranogwyr wedi gadael yr ysgol yn 16 oed neu'n gynharach, ac nid oedd yr un ohonynt wedi derbyn addysg ffurfiol fel oedolion. Bu pob un o'r siaradwyr yn byw yn eu milltir sgwâr am ran sylweddol iawn, os nad y cyfan, o'u bywydau, ar wahân i un gŵr o Fro Dysynni (C. D.).¹⁶ Dengys Tabl 1 felly fanylion y siaradwyr y cyfwelwyd â hwy yn y ddwy ardal.

Ardal	Siaradwr	Gwryw / Benyw	Yn byw yn / Magwyd yn	Dyddiad geni
Harlech	D. O.	G	Harlech	11/10/1918
	T. R.	G	Harlech; Cwm Bychan	31/01/1929
	E. J.	B	Cwm Uwch Artro	26/12/1932
	G. J.	B	Cwm Nantcol	25/02/1933
	C. R.	B	Llanbedr; Cwm Bychan	20/09/1933
	J. E.	G	Cwm Nantcol; Llandanwg	25/01/1934
Dysynni	B. R.	B	Abergynolwyn	14/06/1913
	M. V.	G	Tywyn	21/04/1929
	C. D.	G	Bryn-crug / Abergynolwyn	29/09/1929
	G. E. T.	G	Bryn-crug	22/07/1931
	E. W.	B	Llanfihangel-y-pennant	04/12/1932
	R. P.	B	Abergynolwyn	27/04/1951

Tabl 1: Manylion siaradwyr y ddwy ardal

Teg felly fyddai ystyried y siaradwyr hyn yn debyg i'r 'NORMs' (*non-mobile, older, rural males*) a ddefnyddid mewn astudiaethau tafodieithogol traddodiadol (Petyt, 1980: tt. 110–16; Chambers a Trudgill, 1998: tt. 29–30), ar wahân i'r ffaith fod niferoedd cyfartal o

¹⁴ Dylid nodi mai R. P. hefyd oedd y cyswllt teuluol a'm cyflwynodd i siaradwyr eraill ym Mro Dysynni. Gan y sylwyd yn fuan fod y siaradwraig hon yn gwneud defnydd helaeth o elfennau tafodieithol cwbl nodweddiadol o'i hardal, a chan ei bod o'r un cefndir cymdeithasol â'r siaradwyr eraill, penderfynais ei chynnwys yn fy sampl o siaradwyr yr ardal.

¹⁵ Mae'n rhaid cofio hefyd fod dadansoddiad yr erthygl hon o'r 'u ogleddol' yn rhan o brosiect ehangach ar bedair nodwedd ffonolegol gwahanol yn y ddwy ardal.

¹⁶ Roedd C. D. wedi treulio'r rhan fwyaf o'i fywyd fel oedolyn yn Lloegr, ond wedi dychwelyd i Fro Dysynni i ymddeol. Gan mai Saesneg yn unig a siaradai yn Lloegr, yr oedd yn amlwg i mi mai tafodiaith gwbl nodweddiadol o ardal ei fagwraeth a glywid yn ei Gymraeg, a cheir cadarnhad o hynny yng nghanlyniadau'r erthygl hon.

ddynion a menywod yn rhan o samplau'r ddwy ardal. Dylid pwysleisio hefyd fod pob un o siaradwyr yr astudiaeth hon wedi cael eu magu mewn cymdeithas lle'r oedd y Gymraeg yn iaith lafar arferol, ond eu bod er hynny wedi sylwi ar newidiadau demograffig sylweddol yn ystod eu bywydau, yn bennaf yn sgil mewnfudo o Loegr (Aitchison a Carter, 1994: t. 48–9, t. 53, t. 94; Aitchison a Carter, 2004: t. 52; H. M. Jones, 2012).

O ran y modd y dadansoddwyd y data, gwrandawyd ar bob recordiad, gan drawsgrifio ffurfiau llafar siaradwyr y ddwy ardal yn fanwl gan ddefnyddio adysgrifiad seinegol llydan (*broad phonetic transcription*). Nid adysgrifiwyd y cyfweiliadau ar eu hyd; penderfynwyd canolbwyntio yn hytrach ar ffurfiau a oedd yn berthnasol i nodweddion ffonolegol penodol. Gwrandawyd lawer o weithiau, felly, ar siaradwyr unigol, gan ganolbwyntio, nid yn unig ar nodweddion neilltuol, ond hefyd ar gyd-destunau ieithyddol penodol. Wrth ddadansoddi defnydd o'r 'u ogleddol' yn y ddwy ardal, er enghraifft, canolbwyntid yn llwyr yn y trawsgrifiad cyntaf ar ffurfiau unsillafog perthnasol, tra cofnodid yn yr ail drawsgrifiad bob gair amsillafog perthnasol. Y mae'r dull hwn, felly, yn dra effeithiol, nid yn unig o safbwynt sicrhau manylder yn y trawsgrifiadau seinegol, ond hefyd ar gyfer dal pob un ffurf berthnasol, h.y. pob un tocyn sy'n cynnwys amrywiolion penodol, e.e. [i:] ac [i:] yn achos newidyn yr 'u ogleddol' mewn llafariad hir.¹⁷ Dylid pwysleisio hefyd y bu barnwr arall yn rhan o'r broses hon o wrando a dosbarthu amrywiolion; gwrandawodd cyfarwyddwraig fy noethuriaeth (sy'n dra phrofiadol yn y maes) ar samplau o bob siaradwr ar gyfer pob nodwedd, a chawsom nifer o drafodaethau manwl er mwyn cymharu adysgrifiadau.¹⁸ Yn amlwg, mantais y dull hwn o ddefnyddio dau farnwr yn hytrach nag un yw ei fod yn llwyddo i ddilysu'r dadansoddiadau ymhellach.

Ar sail y deunydd crai a gasglwyd yn y modd hwn, aed ati wedyn i drefnu'r data yn systematig ar gyfer cyflawni dadansoddiadau meintiol arno. Drwy gadw data pob cyd-destun ieithyddol ar wahân i'w gilydd, sicrhawyd na ragdybid bod nodweddion ffonolegol yn ymddwyn mewn modd tebyg mewn gwahanol gyd-destunau ieithyddol. Yn yr un modd, cadwyd data pob un unigolyn hefyd ar wahân i'w gilydd, gan sicrhau na fyddid yn rhagfarnu bod grwpiau o siaradwyr tebyg o ran eu nodweddion cymdeithasol a diwylliannol o angenrheidrwydd yn unffurf yn ieithyddol.¹⁹ Ar gyfer dadansoddi'r defnydd o bob newidyn (gan gynnwys yr 'u ogleddol'), defnyddiwyd graddfa ddeuol, h.y. ceid dau amrywiolyn posibl yn achos pob nodwedd ffonolegol. Er fy mod o'r farn fod union ansawdd seinegol

¹⁷ Gwahaniaethir yma rhwng 'tocyn' a 'theip'. Ffurf ar air penodol yw teip, e.e. [bi:d], ond yr hyn a olygir wrth docynnau yw nifer yr enghreifftiau a geir ar gyfer y teip hwnnw, e.e. dengys tabl 2 isod mai deg tocyn o [bi:d] a gafwyd, ac un tocyn o [bi:d]. Gwahanol hefyd yw ystyr 'newidyn' (*variable*) ac 'amrywiolyn' (*variant*). Cyfeirio at nodwedd benodol yr ymchwilir iddi y mae 'newidyn', tra bo 'amrywiolyn' ar y llaw arall yn cyfeirio at un o sylweddoliadau posibl y nodwedd honno (gweler Meyerhoff, 2011: t. 10).

¹⁸ Gellir ychwanegu yma mai ychydig iawn o wahaniaethau a geid rhwng ein hadysgrifiadau.

¹⁹ Dylid pwysleisio bod y dull hwn yn wahanol i'r hyn a geir mewn rhai astudiaethau sosioieithyddol gan nad ydynt yn cyflwyno data fesul unigolyn o gwbl (gweler, e.e., M. C. Jones, 1998). Mae'n ddi-ddorol yn y cyswllt hwn hefyd fod Glyn E. Jones (2000: tt. 2–3) yn cyfiawnhau defnyddio 'NORMs' yn Sir Frycheiniog yn y modd canlynol: 'Bid sicr y mae gwendidau yn y math hwn o gasglu a disgrifio a dehongli ... Fodd bynnag y mae llawer yn dibynnu ar gyd-destun ieithyddol a sosio-economaidd y gymdeithas a fydd dan sylw ac i ddiiben yr astudiaeth hon y mae rhinwedd i unfurfiaeth y siaradwr gan ei bod yn rhoi corpws o ddata y gellir cyffredinolli amdano: fe'i casglwyd dan yr un amodau ac oddi wrth siaradwyr cyffelyb o ran eu nodweddion sosio-economaidd a diwylliannol.' Drwy gymharu unigolion sy'n dra thebyg o ran eu nodweddion cymdeithasol, bydd canlyniadau'r astudiaeth hon yn dangos i ba raddau y mae'r siaradwyr hyn hefyd yn unffurf yn ieithyddol.

gwahanol amrywiolion, e.e. [i:] ac [i:], yn amrywio rywfaint rhwng gwahanol siaradwyr, yn ogystal â rhwng gwahanol gyd-destunau ieithyddol, roedd hi'n amlwg fod cyferbyniad clir i'w glywed rhwng dau brif amrywiolyn, a hynny yn achos pob nodwedd a astudiwyd.²⁰ Yn achos pob newidyn felly, gallesid cyfrifo'r sgorau perthnasol, sef canrannau'r tocynnau a gynhwysai amrywiolion penodol, nid yn unig ym mhob cyd-destun ieithyddol, ond hefyd yn iaith pob unigolyn. Dangosir hyn yn eglur yn Nhabl 2, lle y nodir detholiad byr o ffurfiau un siaradwraig (E. W.), sy'n berthnasol i'w defnydd o'r 'u ogleddol' mewn un cyd-destun penodol. Nodir nifer y tocynnau ar gyfer pob teip mewn cromfachau.

[i:]	[i:]
[bi:d] 'byd' (1)	[bi:d] 'byd' (10)
	[*gli:sd] ²¹ 'clust' (1)
[kri:g] 'Crug' (1)	[kri:g] 'Crug' (2)
	[*ðri:d] 'drud' (2)
[di:ð] 'dydd' (1)	[di:ð] 'dydd' (3)

Tabl 2: Llafariaid syml hir mewn geiriau unsill acennog

4. Canlyniadau cyffiniau Harlech

Gan ymdrin i ddechrau â'r sefyllfa yn ardal Harlech, y mae'n gwbl glir oddi wrth fy nadansoddiadau fod y defnydd o'r 'u ogleddol' yno yn hollol sefydlog a chyson.²² Yn wahanol i'r hyn a awgryma'r *Welsh Dialect Survey* (A. R. Thomas et al., 2000), ni chafwyd yr un enghraifft o ymgyfnewid rhwng [i(:)] / [i] ac [i(:)] / [i] mewn unrhyw gyd-destun.

Fodd bynnag, er gwaethaf sefydlogrwydd yr 'u ogleddol' yng nghyffiniau Harlech, daeth yn amlwg nad yw orgraff safonol y Gymraeg bob tro yn llinyn mesur dibynadwy o ran gwybod a yngenir [i(:)] / [i] mewn ffurfiau ai peidio. Yn wir, nodwyd nifer helaeth o enghreifftiau o [i(:)] / [i] yn ymddangos mewn geiriau lle y ceir 'u', 'y', 'ae', 'yw' neu 'wy' yn yr orgraff, e.e. [(i) gi:d] 'i gyd',²³ [igjan] 'ugain', [dilyn] 'dilyn', [gilydd] 'gilydd', [*riuin] 'rhywun' a [guriu] 'gwryw'. Y mae'n amlwg oddi wrth sawl ffynhonnell nad yn ardal Harlech yn unig y digwydd hyn, ond yn hytrach fod defnydd cyson o [i(:)] / [i] mewn geiriau fel y rhain yn gwbl nodweddiadol o dafodieithoedd y gogledd i gyd.²⁴ Gellir

²⁰ Ceir trafodaeth ar y cymhlethdodau sy'n codi pan ddefnyddir graddfeydd triphlyg ar gyfer dadansoddi un nodwedd ffonolegol benodol, sef y llafariaid agored [a:] / [æ:] yng Nghymraeg llafar Pont-rhyd-y-fen, gan A. E. Thomas (1998: t. 104)

²¹ Noder mai * a ddefnyddir i ddynodi ffurfiau treigledig drwy gydol yr erthygl hon.

²² Nodir y cyd-destunau y gwelir 'u ogleddol' ynddynt, ynghyd ag enghreifftiau ar gyfer pob cyd-destun, yn Rees (2013: tt. 247–8).

²³ Gellir cynnig mai cymathu at yr [i(:)] sydd fel rheol yn rhagflaenu'r gair y mae'r llafariad hir yma. Fel brodor o Harlech, [i gi:d] 'i gyd' a ddywedwn yn gyson, tra ceid [i:] hir yn fy ynganiad o'r priod-ddull [ar ə ki:d] 'ar y cyd'.

²⁴ Ceir rhestr fwy cyflawn wedi ei threfnu yn ôl gwahanol gyd-destunau sillafog yn Rees (2013: tt. 248–9). Bu sawl trafodaeth ar ffurfiau o'r math hwn yng nghyd-destun cerdd dafod (e.e. Morris-Jones, 1913: tt. 110–13; Morris-Jones, 1925: tt. 245–9; Bowen, 1997). Ceir hefyd gofnod blog mwy diweddar ar y pwnc hwn gan Foster Evans (2014), lle y dadleuir bod ffurfiau ysgrifenedig ansafonol megis 'rhiwin' a 'difir' i'w gweld yn amlach heddiw yn sgil defnydd o'r Gymraeg ar y cyfryngau cymdeithasol 'gan ystod ehangach o bobl nag erioed o'r blaen'. Y mae'n amlwg felly nad yn ardal Harlech yn unig yr yngenir [i(:)] / [i] mewn geiriau lle y mae'r orgraff yn awgrymu'n wahanol.

ystryied felly fod ffurfiau fel y rhain yn amherthnasol i nodwedd yr 'u ogleddol' ym mhob ardal o Gymru, gan gynnwys ardaloedd trawsnewid lle y disgwyliid gweld amrywio ar waith rhwng y llafariaid canol [i(:)] / [ɪ] a'r rhai blaen cyfatebol [i(:)] / [ɪ]. Yng ngoleuni hynny, fe drow'n yn awr at sefyllfa'r nodwedd hon ym Mro Dysynni.

5. Canlyniadau Bro Dysynni

Y mae'r sefyllfa gyfatebol ym Mro Dysynni yn ddigamsyniol yn dra gwahanol. Dyma ardal drawsnewid o safbwynt yr 'u ogleddol', a'r hyn sy'n nodweddu'r trawsnewid hwn yw amrywio helaeth rhwng y seiniau caeedig canol [i(:)] / [ɪ] a'r rhai caeedig blaen [i(:)] / [ɪ] mewn nifer o gyd-destunau gwahanol. Dyma rai o'r cyd-destunau y gwelwyd amrywio ar waith ynddynt.²⁵ Nid yn unig o fewn y gair y digwydd hyn, ond hefyd o fewn iaith yr unigolyn (sylwer ar [bi:d] ~ [bi:d] 'byd' yn Nhabl 2 uchod, er enghraifft).²⁶

- Geiriau unsill; llafariaid hir: [ɸi:n] ~ [fi:n] 'llun'
- Geiriau unsill; llafariaid byrion: [pɛmp] ~ [ɹɪmp] 'pump'
- Geiriau unsill; ail elfen deusain: [mu:i] ~ [mu:i] 'mwy'
- Goben acennog; llafariaid byrion: [sɛsnag] ~ [sɪsnag] 'Saesneg'
- Sillaf olaf ddiacen; llafariaid byrion: [kəsgɪ] ~ [kəsgɪ] 'cysgu'

Er mwyn gweld a oedd unrhyw batrymau pendant i'r amrywiadau hyn, penderfynwyd archwilio'n fanylach i ddefnydd chwe siaradwr o Fro Dysynni o'r 'u ogleddol' mewn amrywiaeth o gyd-destunau ieithyddol.²⁷ Yn y drafodaeth ganlynol, edrychir yn gyntaf ar lafariaid syml (llafariaid hir, ac yna rai byrion o wahanol fathau), cyn bwrw golwg wedyn ar ddeuseiniaid a all gynnwys 'u ogleddol' fel un o'u helfennau.²⁸

Llafariaid syml

Canolbwyntiwn yn gyntaf ar lafariaid hir mewn geiriau unsillafog. Dylid egluro i ddechrau fod y llafariaid 'hir' hyn yn amrywio o ran eu hyd yn ddibynnol ar yr acen bwys.²⁹ Golyga hyn fod llafariaid yn wirioneddol hir mewn geiriau sydd o dan yr acen bwys, e.e. [di:ð] 'dydd' ac [i:n] 'un', ond eu bod yn fyrrach mewn geiriau nad ydynt o dan yr acen, e.e. yn [di ɸi:n] 'dydd (Llun)' a [rin pe:θ dʒ] '(yr) un (peth ydi-o)'. O ganlyniad, penderfynwyd rhannu'r llafariaid 'hir' hyn i ddau grŵp penodol, sef:

- Llafariaid hir; ffurfiau acennog
- Llafariaid byrrach; ffurfiau diacen

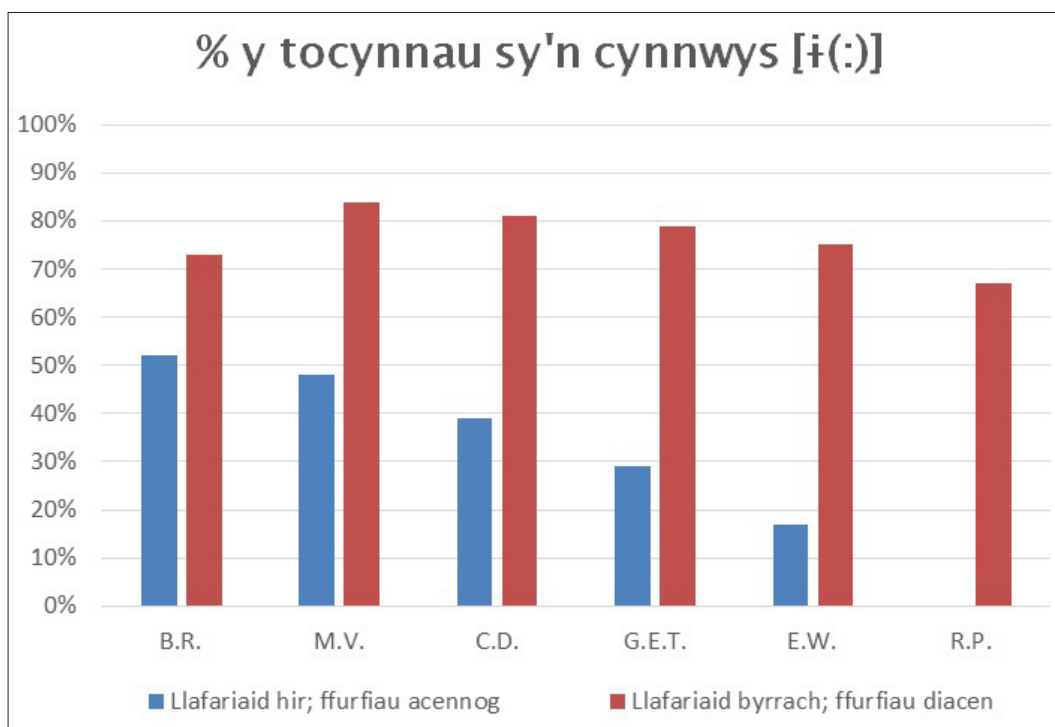
²⁵ Ceir rhestr fwy cyflawn o gyd-destunau, ynghyd ag enghreifftiau pellach o ymgyfnewid o'r math hwn, yn Rees (2013: ff. 251–2).

²⁶ Ar yr olwg gyntaf, ymddengys mai enghraifft glasur o 'amrywio rhydd' (Petyt, 1980: t. 108) sydd yma. Fodd bynnag, nid ystyrir yma fod y term hwnnw'n addas ar gyfer disgrifio patrymau cymhleth yr 'u ogleddol' ym Mro Dysynni. Trafodir hyn ymhellach yn adran 6 yr erthygl hon.

²⁷ Y mae'r siaradwyr yn ymddangos yn yr un drefn ym mhob un o'r graffiau isod, ac ar sail eu sgorau yn y cyd-destun gyntaf (o'r sgoriwr uchaf i'r un isaf) y sefydlir y drefn honno.

²⁸ Noder nad yw'r dadansoddiadau meintiol canlynol yn cynnwys y geiriau hynny lle y gwelwyd [i(:)] / [ɪ] ynddynt yn gyson yn ardal Harlech, h.y. ffurfiau fel [(i) gi:d] 'i gyd' ac [igjan] 'ugain'.

²⁹ Geiriau y mae pwyslais arnynt yw'r rhai sydd o dan yr acen bwys; gelwir y math hwn o aceniad yn 'word-stress' gan Cruttenden (1986: ff. 17–8). Am fanylion pellach ynghylch aceniad cyffredinol y Gymraeg, gweler P. W. Thomas (1996: t. 788).

Ffigur 1: Llafariaid hir; geiriau unsillafog

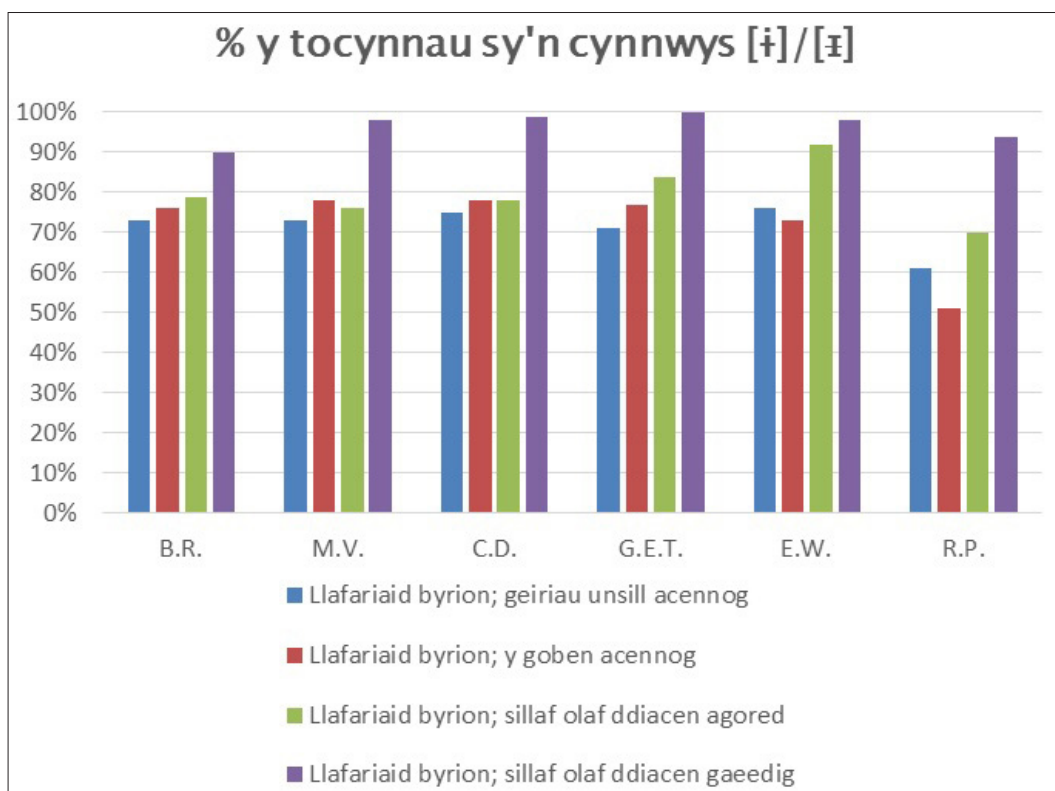
Cyd-destun	Enghreifftiau
Llafariaid hir; ffurfiau acennog	[d̥i:ð] 'dydd'; [kli:sd] 'clust'
Llafariaid byrrach; ffurfiau diacen	[dið] 'dydd'; [in] 'un'

Dengys Ffigur 1 fod gwahaniaethau sylweddol i'w gweld rhwng canlyniadau'r ddau gyd-destun hyn. Amlyga'r blociau glas yn gyntaf fod ffurfiau acennog yn amrywio'n sylweddol, gyda chanrannau'r tocynnau sydd ag [i:] hir yn rhychwantu o 52% i 0%.³⁰ Ar y llaw arall, dengys y blociau coch fod ffurfiau diacen yn ymddwyn yn dra gwahanol o safbwynt defnydd o'r 'u ogleddol'. Nid yn unig y mae canrannau pob un o'r siaradwyr yn sylweddol uwch yn y cyd-destun hwn, ac yn dangos tueddiad arwyddocaol i'r llafariaid gogleddol ymddangos yn amlach mewn ffurfiau diacen (prawf arwydd [*sign test*], $p=0.012$),³¹ ond y mae'n amlwg hefyd fod y sgorau yn fwy unffurf â'i gilydd. Cadarnha'r canlyniadau hyn felly fod angen cadw'r ddwy set o lafariaid 'hir' ar wahân, ac na wnâi cyfuno'r grwpiau hyn ddim ond tywyllu cyngor drwy guddio'r gwahaniaethau eglur a welir yn Ffigur 1.

Symudwn nesaf at lafariaid byrion o wahanol fathau. Gwelir oddi wrth Ffigur 2 fod defnydd o'r llafariad gaeedig ganol yn amrywio hefyd rhwng gwahanol gyd-destunau y ceir ynddynt lafariaid byrion. O ran geiriau unsillafog acennog, h.y. ffurfiau fel [mɛnd] 'mynd', [kɛn] 'cyn' a [pɪmp] 'pump', amlyga'r blociau glas fod canrannau pob un

³⁰ Gellir gweld yr ystadegau crai sy'n sail i holl ganlyniadau'r erthygl hon yn yr atodiad i'm traethawd doethurol (Rees, 2013: ff. I-XV).

³¹ Dylid pwysleisio er hynny fod angen trin canlyniadau profion ystadegol yr adran hon â gofal gan fod nifer y siaradwyr yn gymharol fychan.

Ffigur 2: Llafariaid byrion; cyd-destunau unsillafog ac amsillafog

Cyd-destun	Enghreifftiau
Llafariaid byrion; geiriau unsill acennog	[mɛɪnd] 'mynd'; [bɪθ] 'byth'
Llafariaid byrion; y goben acennog	[klɪsdʒa] 'clustiau'; [ɪxæ] 'uchaf'
Llafariaid byrion; sillaf olaf ddiacen agored	[gwelɨ] 'gwely'; [kani] 'canu'
Llafariaid byrion; sillaf olaf ddiacen gaeedig	[kəxwɛɪn] 'cychwyn'; [papɪɪ] 'papur'

o'r siaradwyr yn debyg i'w gilydd. Yn wir, y mae'n drawiadol hefyd pa mor debyg yw'r sgorau hyn i rai'r llafariaid 'hir' diacen a fyrheir (gweler blociau coch Ffigur 1). Ymddengys felly fod llafariaid sy'n fyr am ba bynnag reswm yn ymddwyn yn dra gwahanol i lafariaid sydd wirioneddol yn hir mewn ffurfiau unsillafog acennog. Y mae blociau coch Ffigur 2 wedyn yn darlunio'r sefyllfa ar gyfer y goben acennog, h.y. ffurfiau megis [klɪsdʒa] 'clustiau' a [hɪnan] 'hunan'.³² Ymddengys oddi wrth y blociau coch hyn fod cydberthynas agos â chanlyniadau llafariaid byrion ffurfiau unsillafog (y blociau glas). Y mae'n eglur hefyd fod sgorau un siaradwraig benodol, sef R. P. (yr ieuegaf o'r chwech) gryn dipyn yn is na chanlyniadau'r siaradwyr eraill.³³ Gellir cynnig felly fod

³² Y mae'n werth nodi yma fod hyd llafariaid yn rhagweladwy, h.y. bob amser yn fyr yn y goben acennog, ac eithrio pan y'u dilynir gan lafariad arall, e.e. yn [bɪ:an] 'buan' a [ki:a] 'caeau'. Ni chafwyd digon o enghreifftiau fel y rhain ar gyfer cyflawni dadansoddiad manwl o'r 'u ogleddol' yn llafariaid hir y goben acennog.

³³ Ceir rhagor o fanylion ynghylch nodweddion cymdeithasol siaradwyr Bro Dysynni yn Nhabl 1 uchod (adran 3).

y canlyniadau hyn yn gyson ag absenoldeb ffurfiau ag [i:] hir gan R. P. mewn geiriau unsillafog acennog (gweler Ffigur 1). Yn olaf, o safbwynt llafariad byrion yn y sillaf olaf ddiacen, penderfynwyd dosbarthu'r rhain i ddwy isadran benodol; yn y gyntaf ceir llafariad sy'n ymddangos mewn sillafau agored (heb gytsain yn dilyn), e.e. yn [gwelɨ] 'gwely' a [kəsgi] 'cysgu', ac yn yr ail isadran ceir llafariad sy'n codi mewn sillafau caeedig (gyda chytsain yn dilyn), e.e. yn [kəχwɛɪn] 'cychwyn' a [papɪr] 'papur'.³⁴ O gymharu patrymau'r blociau gwyrdd â rhai'r blociau porffor yn Ffigur 2, y mae'n eglur fod defnydd o'r llafariad caeedig canol yn gyffredinol uwch mewn sillafau caeedig nag mewn sillafau agored.³⁵ O gymharu'r pedwar cyd-destun dan sylw, felly, gellir dweud bod canrannau cyffredinol uwch y blociau porffor gan bob un o'r siaradwyr yn dangos tueddiad arwyddocaol i'r 'u ogleddol' godi'n amlach yn y sillaf olaf ddiacen gaeedig nag yn y tri chyd-destun arall (prawf arwydd, p=0.012). Fodd bynnag, nid yw'n ymddangos bod unrhyw wahaniaethau dibynadwy rhwng canlyniadau'r tri chyd-destun arall, er bod sgorau'r tri siaradwr olaf yn uwch yn y sillaf olaf ddiacen agored.

I grynhoi canlyniadau'r llafariad syml, felly, ymddengys oddi wrth Ffigurau 1 a 2 fod hierarchaeth i'w chael lle y mae defnydd o'r llafariad gaeedig ganol ym Mro Dysynni yn amrywio'n sylweddol yn ddibynnol ar yr union gyd-destun ieithyddol. Gellir dweud yn bendant mai yn achos y llafariad byrion y ceir y lefelau uchaf o ran defnydd o'r 'u ogleddol'. Fodd bynnag, ceir gwahaniaethau pellach rhwng gwahanol fathau o llafariad byrion. Yn gyntaf ar y raddfa hon felly (o'r uchaf i'r isaf), ceir ffurfiau fel [kəχwɛɪn] 'cychwyn' lle y gwelir llafariad byrion yn ymddangos mewn sillafau olaf diacen caeedig. Gellir dehongli mai ffurfiau fel [gwelɨ] 'gwely', lle'r ymddengys llafariad byrion mewn sillafau olaf diacen agored, a ddaw'n ail agos wedyn, tra bo'r defnydd o'r sain ogleddol yn gyffredinol is yn llafariad byrion dau gyd-destun sy'n rhoi inni ganlyniadau trawiadol o debyg, sef mewn geiriau unsillafog acennog ac yn y goben acennog.³⁶ Yn ddiddorol, y mae sgorau'r ddau gyd-destun diwethaf hefyd yn debyg i rai'r llafariad 'hir' a fyrheir mewn sillafau diacen. Yn olaf, gellir bod yn bendant ddigon mai mewn llafariad gwirioneddol hir mewn geiriau unsillafog acennog y gwelir y defnydd isaf o'r 'u ogleddol', a hynny gan bob un o'r siaradwyr y dadansodwyd eu hiaith.

Deuseiniaid

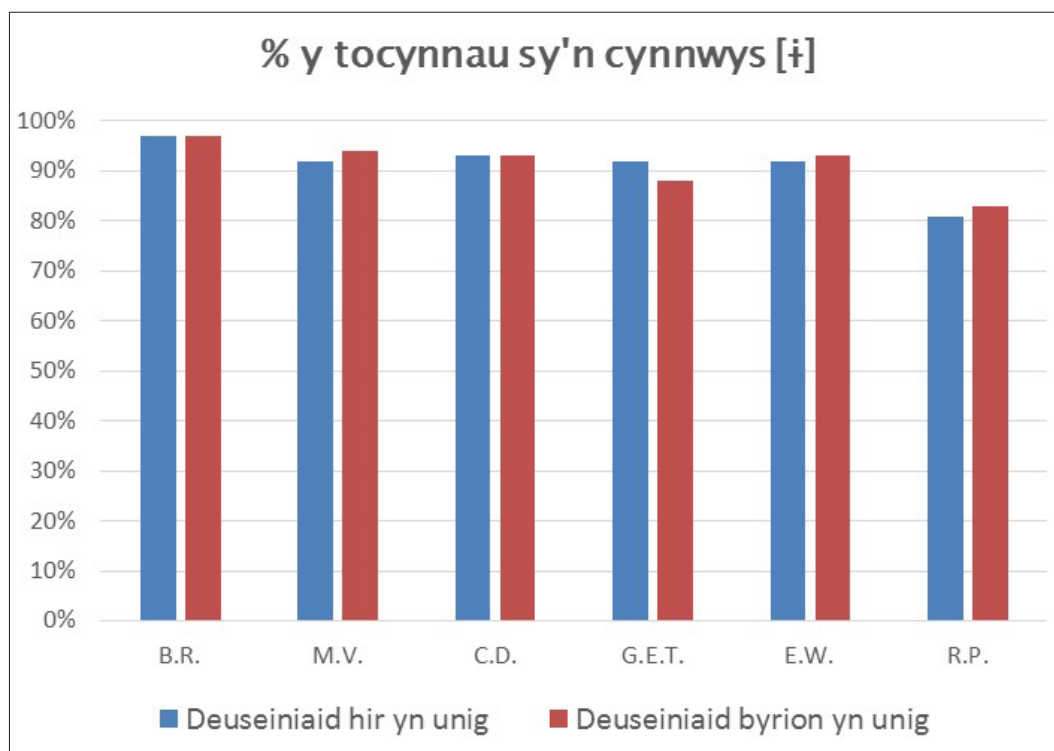
Yng ngoleuni'r patrymau clir a ddaeth i'r wyneb yn achos llafariad syml, beth yw sefyllfa deuseiniaid o safbwynt yr 'u ogleddol'? Edrychwn yn gyntaf ar ddeuseiniaid a all gau ag [i] mewn geiriau unsillafog. Barnwyd bod modd rhannu ffurfiau'r cyd-destun hwn yn ddau gategori, sef deuseiniaid hir, yr hyn a geir yn [kə:i:d] 'coed' a [da:i] 'dau', er enghraifft, a deuseiniaid byrion, yr hyn a welir mewn ffurfiau fel [dɛ:i:d] 'dweud' a [nɛ:i:d] 'gwneud'. Yn ddiddorol, amlygir yn Ffigur 3 na cheir nemor ddim gwahaniaeth rhwng canlyniadau'r deuseiniaid hir (y blociau glas) a rhai'r deuseiniaid byrion (y blociau coch). Dylid nodi hefyd nad yw'r mân wahaniaethau a welir rhwng sgorau'r ddau gyd-

³⁴ Dylid pwysleisio yma fod union ansawdd seingol y llafariad hyn, boent yn rhai blaen neu'n rhai canol, yn gyffredinol fwy caeedig mewn sillafau agored nag mewn sillafau caeedig.

³⁵ Noder bod y llafariad byrion a geir mewn geiriau unsillafog ac yn y goben acennog wastad yn ymddangos mewn sillafau caeedig.

³⁶ Sylwer er hynny fod sgorau'r tri siaradwr cyntaf ar gyfer sillafau olaf diacen agored yn drawiadol o debyg i'w sgorau yn y goben acennog ac mewn geiriau unsillafog acennog.

destun yn dangos unrhyw dueddiad arwyddocaol (prawf arwydd, $p=0.25$). Mewn geiriau eraill, nid yw'n ymddangos bod hyd deuseiniaid yn dylanwadu ar ansawdd eu helfennau olaf gan fod canrannau'r tocynnau sy'n cynnwys [i] yn uchel iawn ym mhob achos. O safbwynt lefelau cyffredinol y siaradwyr yn y cyd-destun hwn, y mae'n eglur oddi wrth Ffigur 3 eu bod yn dra uchel gan bob un o'r siaradwyr; hyd yn oed yn uwch yma nag yn achos y rhan fwyaf o'r cyd-destunau y ceir ynddynt lafariaid syml byrion (gweler Ffigur 2). Sylwer, er hynny, fod lefelau R. P., y siaradwraig ieuengaf, ychydig yn is na rhai'r trigolion eraill; yr hyn y sylwyd arno hefyd yn Ffigurau 1 a 2.

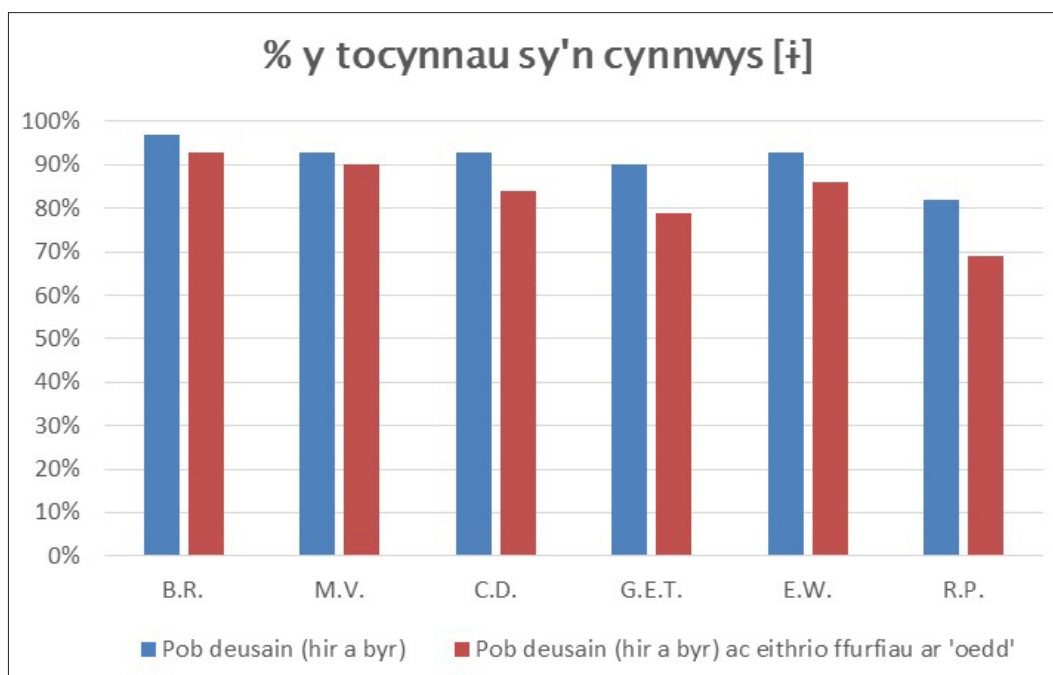

Ffigur 3: Deuseiniaid a all gau ag [i] mewn geiriau unsillafog

Cyd-destun	Enghreifftiau
Deuseiniaid hir yn unig	[ko:ið] 'coed'; [da:i] 'dau'
Deuseiniaid byrion yn unig	[dæið] 'dweud'; [næid] 'gwneud'

Sylwyd, fodd bynnag, fod nifer helaeth o docynnau yn y cyd-destun hwn yn ffurfiau ar y ferf 'oedd', e.e. [o:ið] a [dæið], a bod pob un ohonynt yn cynnwys y llafariad gaeedig ganol yn iaith pob un siaradwr. Barnwyd, felly, y gallai'r tocynnau hyn fod yn llurgunio'r darlun cyffredinol, a phenderfynwyd hepgor pob ffurf ar 'oedd'. Dangosir canlyniad yr arbrawf hwn yn Ffigur 4, lle y mae'r blociau glas yn ddrych o'r sefyllfa pan gynhwysir pob deusain (hir a byr), tra bo'r blociau coch yn adlewyrchu'r darlun a geir o anwybyddu ffurfiau ar 'oedd'. Y mae'n ddadlennol y gwelir cwmp yng nghanrannau'r tocynnau sy'n cynnwys [i] yn achos pob un o'r siaradwyr pan hepgorir y ffurfiau berfol hyn. Gan hynny, y mae'r gwahaniaethau rhwng blociau glas a rhai coch Ffigur 4 yn dangos tueddiad

arwyddocaol (prawf arwydd, $p=0.012$), er bod union faint y gwahaniaethau yn amrywio o'r naill siaradwr i'r llall. Awgryma'r canlyniad hwn, felly, fod y llafariad gaeedig ganol yn fwy tebygol o godi mewn geiriau gramadegol tra chyffredin nag mewn eitemau geirfaol ystyrllon, ac y gall amllder geiriau unigol fod yn effeithio ar y defnydd o'r 'u ogleddol' yn y cyd-destun hwn, gyda geiriau sy'n ymddangos yn llai aml yn fwy tueddol o ddangos newid o [i] i [i].³⁷

Figur 4: Effaith hepgor ffurfiau ar 'oedd' mewn geiriau unsillafog

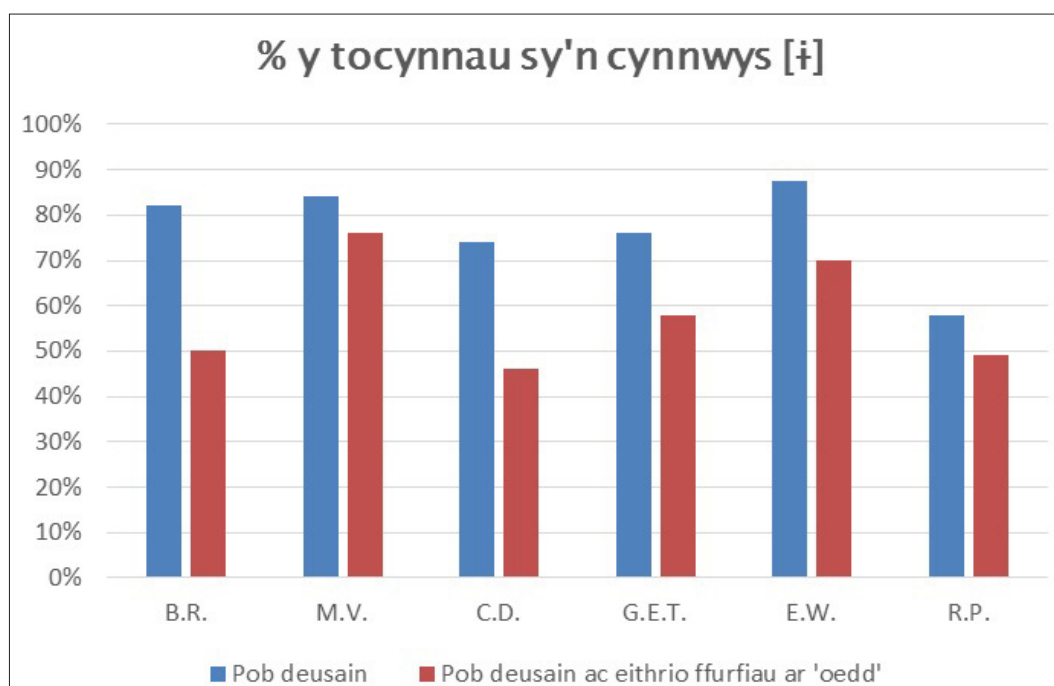
Cyd-destun	Enghreifftiau
Pob deusain (hir a byr)	[o:ið] 'oedd'; [ko:ið] 'coed'; [nəid] 'gwneud'
Pob deusain (hir a byr) ac eithrio ffurfiau ar 'oedd'	[ko:ið] 'coed'; [tra:ið] 'traed'; [nəid] 'gwneud'

O droi ein golygon at y sefyllfa gyfatebol yn y goben acennog, h.y. mewn deuseiniaid a all gau ag [i] mewn ffurfiau fel [krəiɫɔn] 'creulon' a [muia] 'mwyaf', adlewyrcha blociau glas Ffigur 5 y canlyniadau pan gynhwysir pob deusain berthnasol. Gwelir yma gryn amrediad o sgorau yn rhychwantu rhwng 87.5% a 58%. Sylwer bod sgôr R. P., y siaradwraig ieuengaf, yn drawiadol is nag eiddo'r siaradwyr eraill yn y cyd-destun hwn. Y mae'n ddiddorol nodi hefyd fod y canlyniadau hyn ar gyfer y goben acennog yn gyffredinol is na'r hyn a welwyd yn achos y geiriau unsill cyfatebol (cymh. â blociau glas a choch Ffigur 3), a bod y gwahaniaethau hyn yn dangos tueddiad arwyddocaol i'r 'u

³⁷ Byddai'n werth archwilio'n fanylach yn y dyfodol agos i effaith amllder geiriau unigol ar y defnydd o'r 'u ogleddol' mewn cyd-destunau eraill er mwyn gweld a yw'r sefyllfa'n gyson â chanfyddiad Phillips (2006; 2002; 1998; 1984) fod geiriau sy'n codi'n aml yn fwy tebygol o wrthsefyll newid, tra bo geiriau prinnach eu defnydd yn fwy tueddol o ddangos newid.

ogleddol' ymddangos yn llai aml yn elfennau olaf deuseiniaid y goben acennog (prawf arwydd, $p=0.012$).

Er cysondeb â'r hyn a wnaed â geiriau unsill, hepgorwyd ffurfiau niferus ar 'oedd' o'r cyd-destun hwn hefyd,³⁸ e.e. [ɔ:ðɨn] 'oeddwn' ac [ɔ:ðan] 'oeddem (ni)'; ffurfiau yr oedd pob un ohonynt yn cynnwys [i] yn iaith pob siaradwr, yn debyg i'r sefyllfa gyfatebol mewn geiriau unsill. Dengys blociau coch Ffigur 5 yn glir mai canlyniad yr arbrawf hwn yw cwmp yng nghanrannau pob un o'r siaradwyr pan hepgorir y ffurfiau berfol hyn. Gan hynny, y mae'r gwahaniaethau rhwng y blociau glas a'r rhai coch yn dangos tueddiad arwyddocaol (prawf arwydd, $p=0.012$), er bod union faint y gwahaniaethau yn fwy sylweddol gan rai siaradwyr nag eraill. Dylid pwysleisio felly mai'r un yw canlyniad hepgor ffurfiau ar 'oedd' mewn geiriau unsill ac yn y goben acennog fel ei gilydd, sef cwmp cyffredinol yn y defnydd o'r 'u ogleddol'. Gellir dadlau er hynny fod gostyngiad cyffredinol mwy sylweddol i'w weld yn y goben acennog nag mewn geiriau unsill (cymh. Ffigurau 4 a 5).

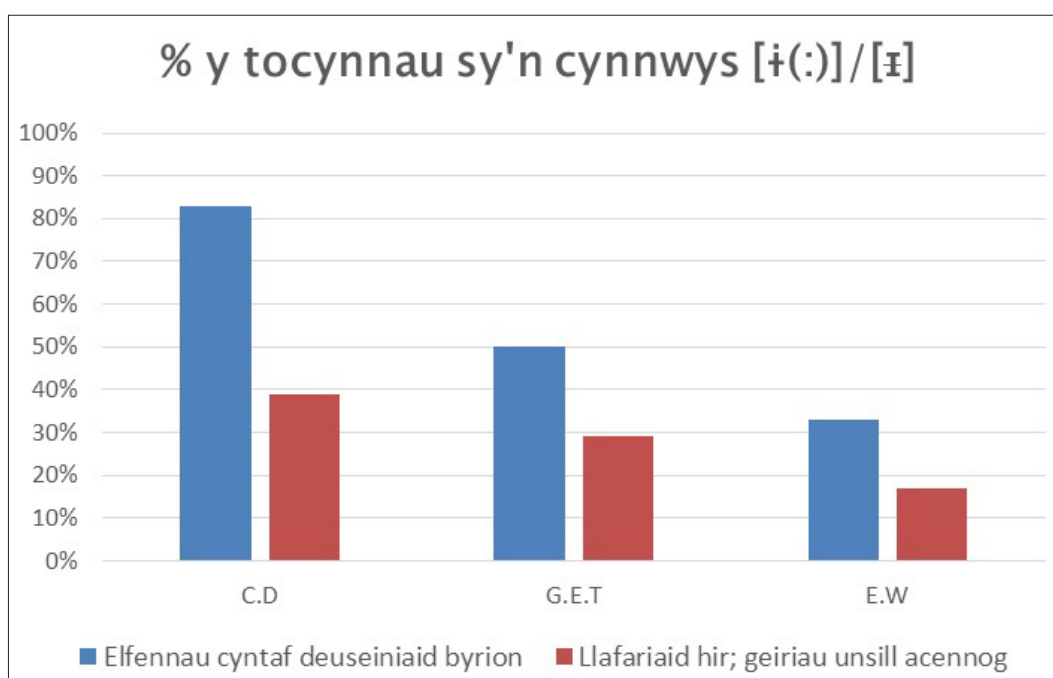

Ffigur 5: Deuseiniaid a all gau ag [i] yn y goben acennog

Cyd-destun	Enghreifftiau
Pob deusain	[ɔ:ðɨn] 'oeddwn'; [muia] 'mwyaf'
Pob deusain ac eithrio ffurfiau ar 'oedd'	[krə:ɨɨn] 'creulon'; [muia] 'mwyaf'

³⁸ Er eglurder, gelwir y rhain yn ffurfiau ar 'oedd' er mwyn amlygu eu perthynas â ffurfiau unsill cyfatebol, e.e. [o:ð] 'oedd' a [dɔ:ð] 'doedd'. Noder, er hynny, mai ffurfiau deusill fel [ɔ:ðɨn] 'oeddwn' ac [ɔ:ðan] 'oedden (ni)' / 'oedden (nhw)' sydd wastad dan sylw yma.

Yn olaf, y mae'n briodol bwrw golwg ar ddeuseiniaid o fath gwahanol, sef y rhai a all agor ag [ɨ] mewn ffurfiau unsillafog megis [dɨu] 'Duw' a [biu] 'byw'.³⁹ Gan mai ychydig iawn o enghreifftiau a gafwyd gan dri o'r siaradwyr, bu'n rhaid eu hepgor o Ffigur 6. Hefyd oherwydd nifer bychan y siaradwyr yn y cyd-destun hwn, nid oedd modd rhedeg profion ystadegol yn yr achos hwn. Ymddengys oddi wrth y blociau glas, fodd bynnag, fod y defnydd a wneir o'r 'u ogleddol' yn y deuseiniaid hyn ar y cyfan yn sylweddol is nag mewn deuseiniaid a all gau ag [i] (cymh. â blociau glas Ffigurau 3 a 4). Yn annisgwyl hefyd, ymddengys fod canrannau blociau glas a choch Ffigur 6 yn dangos bod yr 'u ogleddol' yn dueddol o godi ddwywaith cymaint (h.y. tua 50% yn fwy aml) yn elfennau cyntaf deuseiniaid byrion nag y mae yn llafariad hir geiriau unsill acennog, e.e. yn [di:ð] 'dydd' a [bɨ:d] 'byd'. Er bod y defnydd o'r sain yn gyffredinol is mewn llafariad hir (gweler Ffigur 1 hefyd), awgrymir felly y gall fod cydberthynas rhwng patrymau'r ddau gyd-destun hyn.⁴⁰

Ffigur 6: Deuseiniaid a all agor ag [ɨ] mewn geiriau unsillafog

Cyd-destun	Enghreifftiau
Elfennau cyntaf deuseiniaid byrion	[dɨu] 'Duw'; [biu] 'byw'
Llafariaid byrion; geiriau unsill acennog	[di:ð] 'dydd'; [kli:sd] 'clust'

³⁹ Ni chodwyd enghreifftiau o ddeuseiniaid o'r math hwn yn ymddangos yn y goben acennog, ond diau eu bod yn bosibl mewn geiriau fel 'bywiog' a 'Duwiol'.

⁴⁰ Er y gall y tebygrwydd hwn rhwng llafariad byrion elfennau cyntaf deuseiniaid a llafariad hir ymddangos yn rhyfedd ar yr olwg gyntaf, y mae'n werth nodi bod tueddiad tebyg i'w weld hefyd yn achos y llafariad blaen hanner caeedig a hanner agored [e(:)] / [ɛ(:)] 'e' ym Mro Dysynni (gweler Rees, 2013: ff. 412–45 a Rees, ar y gweill^a).

6. Trafodaeth

Y mae'n gwbl eglur bellach fod sefyllfa Bro Dysynni o ran yr 'u ogleddol' yn hollol wahanol i'r sefydlogrwydd a welwyd yn ardal Harlech. Beth, felly, yw arwyddocâd y canlyniadau amrywiol a gyflwynwyd uchod ar gyfer Bro Dysynni, ac i ba raddau y maent yn gydnaws â deongliadau astudiaethau tafodieithgol traddodiadol?

Un o ganfyddiadau amlycaf y data meintiol a gyflwynwyd uchod yw bod defnydd siaradwyr Bro Dysynni o'r llafariad caeedig canol wedi ei gyflyru i raddau helaeth gan ffactorau ieithyddol penodol, sef:

- Hyd y llafariad – a yw'n hir ynteu'n fyr
- Safle'r llafariad o fewn y gair – a yw'n ymddangos mewn gair unsill, yn y goben acennog, neu yn y sillaf olaf ddiacen
- Y cyd-destun seinegol – a yw llafariad y sillaf olaf ddiacen yn ymddangos mewn sillaf agored ynteu mewn sillaf gaeedig; yn yr un modd, ai elfen gyntaf ynteu elfen olaf yw'r llafariad mewn deuseiniaid
- Y math o air sydd dan sylw – ai mewn gair gramadegol cyffredin fel y ffurf ferfol 'oedd' ynteu ai mewn eitemau geirfaol ystyrlon y mae'r llafariad yn ymddangos
- Yr acen bwys – a yw'r llafariad o dan bwyslais ac yn hir, ynteu wedi ei byrhau mewn ffurf ddiacen.

Nid yn unig y mae'r canlyniadau uchod yn darlunio sut y mae pob un o'r ffactorau ieithyddol hyn yn effeithio ar y defnydd o'r 'u ogleddol' yn un o'i hardaloedd trawsnewid, ond llwyddant hefyd i ddangos pa mor gyson â'i gilydd yw sgorau'r siaradwyr mewn gwahanol gyd-destunau. Er bod y siaradwyr ymhell o fod yn unffurf yn ieithyddol o safbwynt eu defnydd o'r 'u ogleddol', gellir dadlau er hynny fod cysondeb sgorau'r siaradwyr o fewn cyd-destunau penodol iawn yn rhoi iddynt elfen o undod. Mewn geiriau eraill, nid perthyn i idiolectau yn unig y mae'r tueddiadau a welwyd yng nghanlyniadau Bro Dysynni; y maent yn hytrach yn batrymau tafodieithol cyffredinol sydd i'w gweld yn effeithio ar y gymuned gyfan. Gellir bod yn bendant ddigon, felly, y byddai dadansoddiad meintiol na fyddai'n ystyried y ffactorau ieithyddol uchod yn rhwym o golli agweddau pwysig ar sefyllfa gymhleth yr 'u ogleddol' yn un o'i hardaloedd trawsnewid.

Gan fod gwahaniaethau i'w canfod hefyd rhwng unigolion a'i gilydd, a hynny o fewn cyd-destunau ieithyddol penodol, y mae'n briodol gofyn a yw'r math hwn o amrywio yn gysylltiedig mewn unrhyw ffordd â ffactorau cymdeithasol. Y mae'n berthnasol cyfeirio yn ôl yn y cyswllt hwn at ganlyniadau llafariad hir geiriau unsillafog acennog (gweler blociau glas Ffigur 1), y cyd-destun y gwelwyd ynddo'r amrediad ehangaf o sgorau. Yn ddiddorol, daw i'r amlwg o astudio Tabl 1 (gweler adran 3 uchod) mai B.R., y siaradwraig hynaf (14/06/1913), sydd â'r sgôr uchaf o 52%, tra bo'r siaradwraig ieuengaf (27/04/1951) â sgôr o 0%. Awgryma hyn yn gryf fod a wnelo oedran y siaradwyr â'u defnydd o'r 'u ogleddol' yn y cyd-destun hwn, a bod yr amrywio hwn ym Mro Dysynni heddiw yn arwydd o erydiad y sain ogleddol, h.y. newid graddol o [ɪ:] / [ɛ] i [i:] / [ɪ].⁴¹ Os derbynnir

⁴¹ Disgwyliad hyn efallai o gofio am honiad Darlington (1902) fod ffin yr 'u ogleddol' yn symud tua'r gogledd.

hynny, gellir dadlau mai mewn llafariad hir mewn geiriau unsillafog acennog y mae'r 'u ogleddol' leiaf tebygol o ddal ei thir.⁴² Mae'n ddiddorol hefyd mai yn y cyd-destun hwn y gwelir yr ystod ehangaf o sgorau; awgrym efallai o newid cymharol gyflym. Ar y llaw arall, gwelir mwy o gysondeb mewn cyd-destunau eraill (gweler, er enghraifft, Ffigurau 2 a 3) lle y mae'r 'u ogleddol' yn fwy tebygol o ddal ei thir. Golyga hynny fod cydberthyniadau rhwng oedrannau siaradwyr a'u defnydd o'r llafariad ogleddol yn llai amlwg (neu'n absennol) mewn cyd-destunau y ceir ynddynt lafariad byrion neu ddeuseiniaid. Y mae'n werth pwysleisio er hynny fod sgorau R. P. ychydig yn is na rhai'r siaradwyr eraill mewn sawl cyd-destun gwahanol (gweler Ffigurau 2, 3 a 4). Gellir cynnig felly fod modd i ddylanwad ffactor cymdeithasol megis oedran fod yn gryfach mewn ambell gyd-destun ieithyddol nag un arall. Y mae'n ddigon posibl hefyd fod ffactorau cymdeithasol eraill yn effeithio ar sgorau unigolion; sylwer, er enghraifft, fod M. V., C. D., G. E. T. ac E. W. yn debyg iawn o ran eu hoedrannau, ond bod amrywiaeth o sgorau i'w gweld ganddynt yn Ffigur 1. Fodd bynnag, nid oes arwyddion clir ar hyn o bryd fod rhywedd yn dylanwadu ar y defnydd o'r nodwedd ffonolegol hon.

Yng ngoleuni awgrymiadau fod yr 'u ogleddol' yn graddol gilio o'r ardal, ymddengys fod rhywfaint o gyd-destun hanesyddol yn briodol. Er ein bod hyd yma wedi priodoli'r defnydd o'r llafariad caeedig canol [i(:)] / [ɨ] i'r gogledd yn unig, dylid pwysleisio er hynny fod enghreifftiau i'w cael o'r seiniau hyn yn ymddangos ar recordiadau o dafodieithoedd traddodiadol de-ddwyrain Cymru (gwrandawer, e.e. ar recordiad 14 yn B. Thomas a P. W. Thomas, 1989: tt. 151–5).⁴³ Ymddengys felly yr arferai'r llafariad caeedig canol fod yn gyffredin drwy Gymru gyfan ar un adeg. Gan ei bod yn debygol felly mai cillio tua'r gogledd a wnaeth y seiniau caeedig canol [i(:)] / [ɨ], gall y dadansoddiadau meintiol uchod daflu goleuni newydd ar y modd y collwyd y seiniau hyn yn raddol mewn ardaloedd eraill yng Nghymru. Yn sicr, awgrymant yn gryf nad trawsnewid cyflym o un sain i'r llall a gafwyd yn y de, ond yn hytrach fod y llafariad caeedig canol wedi dadfeilio'n raddol yno, a bod cyflymder y broses honno wedi ei amodi gan ffactorau ieithyddol penodol (gweler uchod). Gan hynny, gellir dweud bod canlyniadau'r erthygl hon yn hollol gyson â safbwyntiau ieithyddion sy'n gwrthod yn llwyr honiad y Neo-ramadegwyr fod newidiadau seinogol yn gweithio drwy iaith ym mhob safle posibl ar yr un adeg (gweler Labov, 1981).

Ar sail y data newydd hwn, felly, y mae cyfle i gyflawni rhagor o waith maes mewn rhannau mwy deheuol o ganolbarth Cymru, e.e. ym Machynlleth neu yn Llanbryn-mair, er mwyn gweld a yw'r 'u ogleddol' wedi llwyr ddarfod o'r tir yn yr ardaloedd hyn ai

⁴² Ymddengys felly fod sefyllfa'r 'u ogleddol' heddiw yn dra gwahanol i'r modd y collwyd cyferbyniad cynharach yn y Gymraeg rhwng y llafariad gaeedig ganol wefusgron [t(:)] a'r llafariad gaeedig ganol gyfoes [i(:)]; cyferbyniad yr adroddir iddo gael ei golli'n llwyr erbyn diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg (G. E. Jones, 1982: t. 49). Y mae'n ddiddorol fod sawl ffynhonnell (e.e. Watkins, 1961: t. 82; Morris-Jones, 1913: t. 13) yn honni i'r [t(:)] wefusgron oroesi yn hwy mewn llafariad hir mewn geiriau unsillafog acennog nag mewn sillafau diacen. Mewn gwirionedd, y gwrthwyneb i'r canfyddiad hwn a welir ar waith heddiw yn achos yr 'u ogleddol' ym Mro Dysynni.

⁴³ Cyfeiria B. Thomas a P. W. Thomas (1989: t. 33) hefyd at y modd y taflodolir [s] mewn rhai geiriau yn y de pan fo'r gytsain honno yn rhagflaenu neu'n dilyn y llafariad flaen [i(:)], e.e. yn [i:r] 'sir' a [mi:j] 'mis'. Dadleuant fod diffyg taflodol mewn ffurfiâu fel [bi:s] 'bys' a [kri:s] 'crys', lle yr yngenir ynddynt [i:] yn gyson yn y gogledd, yn awgrymu mai [i(:)] a geid yn y de, ac mai'r sain honno a rwystrai [s] rhag cael ei thafodoli yno. Ymddengys felly i daflodoli [s] beidio â bod yn ffenomen gynhyrchiol yn y de erbyn i [i(:)] ddiflannu oddi yno.

peidio.⁴⁴ Fodd bynnag, o safbwynt defnydd siaradwyr Bro Dysynni o'r sain ogleddol, a ellir rywfodd gael brasamcan o gyflymder y newid sydd ar waith? Er y byddai dadansoddiad manwl o genedlaethau hŷn fyth o'r ardal yn ddelfrydol, rhaid bodloni ar hyn o bryd ar dystiolaeth anecdotaidd, megis yr hanesyn canlynol o eiddo'r Parch. D. S. Thomas o Dywyn (1907: t. 122):

Mae y llythyren "u" wedi ei halltudio oddiyma, "i" sydd gan bawb, a hyn oedd y rheswm i Owen William ddweyd yn Sir Gaernarfon, wrth rywun a ofynodd iddo o ba le yr oedd yn dod, - "Yr wyf yn dod," meddai yntau, "o gymydogaeith nad oes dim son am Dduw na dyn un amser gan neb o'i brodorion." "Rhyfedd iawn," ebai yr ymofynydd diniwed, "am ba beth y maent yn siarad yno ynte?" "Am *Ddiw a Din*," ebai yr hen batriarch ffraeth. Yr oedd Dr. Pugh, Aberdyfi (loan ap Hu Feddyg) yn arfer dweyd fod tair iaith yn cael eu siarad yn y fro, sef y *Saesonaeg*, y *Gymraeg*, a'r *Dywynnaeg*. Gwneir cam ag amryw o'r llafariad. Ceisiwn gadw golwg ar hyn.

Ar sail hyn, gellir dehongli bod honiad D. S. Thomas fod yr 'u ogleddol' yn absennol yn nalgyloch Tywyn fwy na thebyg yn awgrymu mai ymgyfnwid rhwng [i(:)] ac [i(:)] a oedd mewn gwirionedd ar waith, a bod newid ar droed felly ers dechrau'r ugeinfed ganrif o leiaf.⁴⁵ Ymddengys felly ein bod yn ymdrin â newid graddol iawn, os nad araf, ym Mro Dysynni.

Yn olaf, yng ngoleuni'r patrymau amrywio cymhleth ac amlweddol a welwyd yn adran 5, y mae'n briodol gofyn i ba raddau y mae'r canlyniadau hyn yn gydnaws â thechnegau mwy traddodiadol o ddadansoddi amrywiadau tafodieithol neu sefyllfaoedd o drawsnewid. Pwysleisia Petyt (1980: t. 108) na roddai ieithyddion yn gyffredinol lawer o bwys ar amrywiadau fel y cyfryw hyd nes ail hanner yr ugeinfed ganrif. Noda er hynny fod dwy agwedd yn gyffredin tuag at amrywio cyn hynny: y naill oedd ei anwybyddu'n llwyr, h.y. esgus nad oedd amrywiadau yn rhan o'r system 'normal' neu 'draddodiadol'. Yr agwedd gyffredin arall oedd defnyddio'r term 'amrywio rhydd' (fel y gwna C. Thomas, 1993: t. 16, er enghraifft) – neu 'amrywio diamod', fel y'i gelwir gan Griffiths (1974: XC) – er mwyn rhoi cyfrif am amrywiadau o bob math. Yn amlwg, y mae canlyniadau'r astudiaeth hon yn profi bod yr agweddau hyn tuag at amrywio yn hollol annigonol gan y dangosant yn glir nad eithriadau neu achosion mympwyol o amrywio ar hap yw'r ymgyfnwid a welir rhwng dwy sain. Yn wir, gan fod y canlyniadau'n dangos yn eglur fod y patrymau amrywio yn 'gaeth' neu wedi'u 'hamodi' yn sylweddol gan gyddestunau ieithyddol penodol, ceir yma sail i amau a oes y fath beth ag 'amrywio rhydd' o gwbl.

Yn yr un modd, y mae canlyniadau'r erthygl hon hefyd yn cymhlethu cysyniad yr isoglos yn ddifawr. Anfantais sylfaenol isoglosau, megis yr un a ddisgrifwyd gan

⁴⁴ Amgryma'r dehongliad canlynol gan G. E. Jones (1989/90: 112–4) y gall yr 'u ogleddol' fod yn codi yn elfennau olaf deuseiniaid yn ardal Llanbryn-mair: 'Ni chofnododd Sommerfelt ddigwyddiad y deuseiniaid [o+] a [u+] yn ei astudiaeth ef ond y maent yn digwydd yn yr ardal [mewn ffurfiau fel [o+ð] 'oedd' a [bu+d] 'bwyd'].'

⁴⁵ Cefnogir y dehongliad hwn hefyd gan ddisgrifiad Darlington (1902) o isoglos yr 'u ogleddol' sy'n teithio drwy ganol Bro Dysynni. Gan mai dyddio yn ôl i ddechrau'r ugeinfed ganrif y mae'r gwaith hwn, ymddengys yn llawer mwy tebygol mai ymgyfnwid rhwng y sain gaeedig ganol a'r un flaen gyfatebol a geid ar waith yn yr ardal bryd hynny yn hytrach na defnydd cyson o [i(:)] flaen, yn enwedig yng ngoleuni canlyniadau'r erthygl hon.

Darlington ar gyfer yr 'u ogleddol' (1902: tt. 14–5; Map 2), yw eu bod yn creu'r argraff fod un sain yn arferol ar y naill ochr i ffin, tra bo sain arall yn arferol ar ochr arall iddi (gweler, er enghraifft, Durrell, 1990: tt. 937–42). Rhagdybiant felly fod newid cyflym a sylweddol i'w ganfod wrth deithio ychydig filltiroedd, a bod y newid hwnnw'n effeithio ar systemau ffonolegol yn eu cyfanrwydd (Awbery, 1984: t. 102). Mae'n amlwg oddi wrth ganlyniadau'r erthygl hon, fodd bynnag, fod sefyllfa'r 'u ogleddol' yn llawer cymhlethach na hynny, ac nad yw isoglos Darlington yn llwyddo mewn unrhyw fodd i gyfleu natur yr amrywio sydd ar waith ym Mro Dysynni, nid yn unig rhwng siaradwyr a'i gilydd, ond hefyd o fewn iaith yr unigolyn, yn ogystal â rhwng gwahanol gyd-destunau ieithyddol.

7. Amrywiadau yn hyd deuseiniaid, a'u perthnasedd i'r 'u ogleddol'

Yn olaf, awn i gyfeiriad annisgwyl, ac at nodwedd sydd ar yr olwg gyntaf yn gwbl wahanol, sef yr amrywio helaeth sydd ar waith yn hyd deuseiniaid Bro Dysynni. Sylwyd bod patrymau gwahanol iawn i'w gweld rhwng deuseiniaid ardal Harlech a rhai Bro Dysynni mewn geiriau unsillafog. Damcaniaethir yma mai un o sgil effeithiau amrywio rhwng [i] ac [i] yw amrywiaeth yn hyd deuseiniaid Bro Dysynni.⁴⁶

Yn Harlech yn gyntaf, y mae hyd deuseiniaid sy'n cau ag [i] neu [u] yn rhagweladwy, h.y. yn fyr ym mhob un cyd-destun seinegol bron (ac eithrio pan na cheir cytsain yn dilyn, e.e. [tro:i] ~ [troi] 'troi'). Ym Mro Dysynni ar y llaw arall, y mae'r un deuseiniaid i'w cael yn hir ac yn fyr mewn nifer helaeth o gyd-destunau seinegol gwahanol, fel y gwelir oddi wrth Dabl 3.⁴⁷

Deuseiniaid sy'n amrywio o ran eu hyd	Enghreifftiau
[a:i] ~ [ai]	[ta:ir] ~ [tair] 'tair'; [sa:is] ~ [sais] 'Sais'
[a:u] ~ [au]	[pa:ub] ~ [paub] 'pawb'; [ja:un] ~ [jaun] 'iawn'

Tabl 3: Amrywiadau yn hyd deuseiniaid Bro Dysynni⁴⁸

Hyd y gwyddys, ni thrafodwyd arwyddocâd yr amrywiadau uchod erioed o'r blaen.⁴⁹ Ceisir yma, felly, gynnig damcaniaeth a all roi cyfrif amdanynt, gan amlygu camau posibl mewn proses gymhleth yn Nhabl 4. I ddechrau, darlunnir ar ochr chwith Tabl 4 y sefyllfa gymharol syml a geir yng nghyffiniau Harlech. Cyfleir bod [a:i] gan amlaf yn ddeusain hir, tra bo [ai] ac [au] fel rheol yn fyr. Diau y gellir ystyried mai dyma batrwm cyffredinol y gogledd. Ym Mro Dysynni, fodd bynnag, amlygir mai un o ganlyniadau yr

⁴⁶ Noder mai damcaniaeth newydd a gyflwynir isod, ac er na ellir rhoi prawf arni fel y cyfryw, hyderir bod y camau a'r prosesau a awgrymir yn gwbl resymegol.

⁴⁷ Ceir dadansoddiad llawn a chymhariaeth o strwythurau deuseiniol y ddwy ardal yn Rees (2013: tt. 155–86).

⁴⁸ Ceir hefyd amrywiadau pellach wrth i [a(:)] amrywio ag [æ(:)] yn y deuseiniaid hyn, e.e. yn [ja:un] ~ [jæ:un] 'iawn' a [maur] ~ [mæur] 'mawr'. Gan nad yw'r gwahaniaeth rhwng [æ(:)] ac [a(:)] i'w weld yn effeithio ar hyd y deuseiniaid hyn, enghreifftiau ag [a(:)] yn unig a gynhwysir yn y drafodaeth hon.

⁴⁹ Er hynny, ymhlith papurau personol Darlington, ceir llythyr gan Anwyl (1901) sy'n cyfeirio'n benodol at amrywio yn hyd y deuseiniaid 'ai' ac 'aw' yn ardaloedd Llanbryn-mair a Thalerddig. Yr enghreifftiau a nodir yw [gwa:iθ] 'gwaith' a [ɬa:ur] 'llawr'.

amrywio helaeth a geir rhwng [ɪ(:)] ac [i(:)] yw bod [a:i] hir y gogledd yn amrywio ag [a:i] hir, e.e. yn [sda:ɪr] ~ [sda:ir] 'staer'. Ymddengys, felly, i'r [a:i] hir (nas ceir yn Harlech) ehangu i gyd-destun arall, sef deuseiniaid sydd wastad yn cau ag [i], ac sy'n gyson fyr yn y gogledd. Dyry hynny inni amrywiadau megis [ta:ɪr] ~ [tair] 'tair' ym Mro Dysynni. Gellir wedyn gynnig mai drwy gydweddiad â'r ddeusain hir [a:i] y daeth y ddeusain hir [a:u] i fodolaeth mewn nifer o gyd-destunau seinegol gwahanol. Gan ei bod yn ymddangos bod cyfatebiaethau i'w cael rhwng y cyd-destunau seinegol sy'n caniatáu [a:i], a'r rhai sy'n caniatáu [a:u], e.e. ceir y ddwy o flaen [r] yn [ta:ɪr] 'tair' a [ma:ur] 'mawr', diau ei bod yn bosibl fod elfen o gydbwyso rhwng deusain sy'n cau â llafariad flaen ac un sy'n cau â llafariad ôl yn rhan o'r cydweddiad hwn.⁵⁰

Harlech	Bro Dysynni		
	→ Amser →		
Defnydd cyson o [ɪ] 'u'	Amrywio rhwng [ɪ] 'u' ac [i] 'i'	[a:i] 'ai' yn ehangu i gyd-destun arall	[a:u] 'aw' yn cydweddu ag [a:i] 'ai'
[sda:ɪr] 'staer' →	[sda:ɪr] ~ [sda:ir]	[sda:ɪr] ~ [sda:ir]	[sda:ɪr] ~ [sda:ir]
[tair] 'tair'	[tair]	[ta:ɪr] ~ [tair]	[ta:ɪr] ~ [tair]
[maur] 'mawr'	[maur]	[maur]	[ma:ur] ~ [maur]

Tabl 4: Camau damcaniaethol yn natblygiad hyd deuseiniaid Bro Dysynni

Cynigia'r ddamcaniaeth a ddarlunnir yn Nhabl 4, felly, nad ymdrin ag achos o amrywio rhwng dwy lafariad gaeedig yn unig a wnawn, ond bod erydiad graddol yr 'u ogleddol' hefyd wedi dylanwadu ar batrymau ffonolegol eraill sy'n amlwg heddiw ym Mro Dysynni.⁵¹ Ymddengys, felly, fod gan yr 'u ogleddol' y grym i newid ac i siapio gwahanol strwythurau tafodieithol, a diau fod i'r canfyddiad hwn oblygiadau pwysig, yn enwedig o gofio i'r sain fod yn gyffredin drwy Gymru ar un adeg.⁵²

⁵⁰ Gellir cymharu'r datblygiadau hyn â'r hyn a elwir gan Mayr a Davies (2011: t. 19) yn 'vowel height harmonic processes', gan gynnig bod cyfatebiaethau i'w canfod yn hyd deuseiniaid Cymraeg yn ogystal â'u hansawdd.

⁵¹ Er y dangoswyd yn yr isadran hon fod llawer o amrywio ar waith yn hyd deuseiniaid sy'n cau ag [i] ac [u], y mae'n werth nodi yma mai un enghraifft yn unig a nodwyd o amrywio yn hyd deuseiniaid sy'n cau ag [ɪ], sef y pâr [mo:ɪn] ~ [mɔɪn] 'mo'yn'. Y mae'n briodol crybwyll yn y cyswllt hwn fod Glyn E. Jones (2000: 18: ff. 29–30) yn cofnodi pedwar sylweddoliad posibl ar gyfer y ddeusain 'wy' yn ardal Llanwrtyd, sef [u:ɪ], [u:i], [ui] ac [ɔi]. Ceir ganddo, er enghraifft, y ffurfiau canlynol ar gyfer 'rhwydd': [ru:ɪð] ~ [ruið] ~ [ruið]. Awgrymir yma, felly, y gall ymgyfnwid rhwng y sain gaeedig ganol a'r un gaeedig flaen yn [u:ɪ] ~ [u:i] arwain yn y diwedd at golli hyd yn gyfan gwbl.

⁵² Diddorol nodi yn y cyswllt hwn y ceir gan C. H. Thomas (1993: t. 23) achosion o ddeuseiniaid hanner hir ar gyfer Nant Garw, ac y nodir yr enghreifftiau [ɬa:i] 'llai', [dɔ:i] 'dau' a [ɬa:u] 'llaw' ganddi. Ceir hefyd gan Wmffre (2013: ff. 11–24) enghreifftiau pellach o [a:j] yn ymddangos mewn ffurfiau fel [ta:j] 'tai', [ma:jn] 'main' a [dra:jn] 'drain' mewn gwahanol rannau o Dde Morgannwg. Er bod yr ymdriniaeth hon yn cyfeirio at gofnodion o [ɪ] yn codi mewn sawl ardal ym Morgannwg yn yr ugeinfed ganrif, nid wyf wedi fy argyhoeddi gan ddadl Wmffre nad oes gan hyd elfennau cyntaf y deuseiniaid hyn 'anything to do with the historical /ɪ//', yn enwedig yng ngoleuni'r ddamcaniaeth uchod.

8. Diwedd glo

Gan mai dyma'r ymgais gyntaf i gyflawni dadansoddiad meintiol o sefyllfa'r 'u ogleddol' yng nghanolbarth Cymru, y mae'r erthygl hon yn bendant yn adlewyrchu cymhlethdod y patrymau ffonolegol a all godi mewn ardal drawsnewid benodol. Dangosir yma hefyd ba mor annigonol yw rhai cysyniadau tafodieithogol traddodiadol ar gyfer rhoi cyfrif ar union natur yr amrywio sydd ar waith heddiw ym Mro Dysynni. Y mae yma sail gadarn felly i'r sawl a fyn ymchwilio ymhellach i hynt yr 'u ogleddol', boed hynny yn yr un ardal (gellid, er enghraifft, gyflawni astudiaeth fwy sosioieithyddol ei natur ar genedlaethau iau o siaradwyr, gan gynnwys samplau o siaradwyr iaith gyntaf yn ogystal â rhai ail iaith) neu mewn rhannau eraill o Gymru (yn Sir Drefaldwyn neu yng ngogledd Ceredigion, dyweder). Ymhellach, y mae canlyniadau newydd yr erthygl hon (ar sail dadansoddiadau clybodol) hefyd yn braenaru'r tir ar gyfer defnyddio dulliau cyfrifiadurol i gyflawni dadansoddiadau acwstig a fyddai'n taflu goleuni pellach ar union ansawdd y llafariadaid caeedig canol gan wahanol siaradwyr, ac mewn gwahanol rannau o'r canolbarth.

Yn olaf, dylid pwysleisio y gall fod goblygiadau pellgyrhaeddol i ddamcaniaeth newydd yr adran ddiwethaf, sef bod modd i systemau ffonolegol gael eu hailstrwythuro'n sylweddol oherwydd amrywio rhwng dwy sain, yn enwedig o safbwynt gwahaniaethau yn y Gymraeg rhwng systemau deuseiniol gwahanol ranbarthau o Gymru (gweler, er enghraifft, Awbery, 2009: tt. 363–6). Yn achos yr 'u ogleddol', nid yn unig y mae'n amlwg ddigon fod amrywio yn arwain at erydu a cholli sain (neu ffonem), ond cynigiwyd yma hefyd fod amrywiaeth yn ansawdd llafariadaid caeedig wrth wraidd amrywiaeth yn hyd deuseiniaid fel [ai] ac [au]; dau fath o amrywio sy'n ymddangos yn hollol anghysylltiedig â'i gilydd ar yr olwg gyntaf.⁵³ Yn sicr, gellir edrych o'r newydd ar berthynas achosion o amrywio â systemau ffonolegol ehangach, yn y Gymraeg ac mewn ieithoedd eraill.

⁵³ Am enghreifftiau pellach o'r ffenomen hon, gweler Rees (2013: tt. 469–70) a Rees (ar y gweill^P).

Llyfryddiaeth

- Aitchison, John, a Carter, Harold (1994), *A Geography of the Welsh Language 1961–1991* (Cardiff: University of Wales Press).
- Aitchison, John, a Carter, Harold (2004), *Spreading the Word: The Welsh Language 2001* (Tal-y-bont, Ceredigion: Y Lolfa).
- Anwyl, Edward (1901), Llythyr at Thomas Darlington o blith papurau personol Thomas Darlington (rhif 15541) (Archif Prifysgol Bangor).
- Awbery, Gwenllian (1984), 'Phonotactic Constraints in Welsh', yn Ball, Martin J., a Jones, Glyn E. (goln), *Welsh Phonology: Selected Readings* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 65–104.
- Awbery, Gwenllian (2009), 'Welsh', yn Ball, Martin J., a Müller, Nicole (goln), *The Celtic Languages*, 2^{il} argraffiad (London and New York: Routledge), tt. 359–426.
- Bortoni-Ricardo, Stella Maris (1985), *The Urbanization of Rural Dialect Speakers: A Sociolinguistic Study of Brazil* (Cambridge & New York: Cambridge University Press).
- Bowen, D. J. (1997), 'Pynciau Cynghanedd: Odli i, u, ac y', *Llên Cymru*, 20, 138–43.
- Britain, David (1997), 'Dialect Contact and Phonological Reallocation: "Canadian Raising" in the English Fens', *Language in Society*, 26, 15–46.
- Chambers, J. K., a Trudgill, Peter (1998), *Dialectology* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Cruttsenden, Alan (1986), *Intonation* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Darlington, Thomas (1902), 'Some Dialectal Boundaries in Mid Wales: With Notes on the History of the Palatalization of Long a', *The Transactions of The Honourable Society of Cymmrodorion*, 1900–01, 13–39.
- Durrell, Martin (1990), 'Language as Geography', yn Collinge, Neville Edgar (gol.), *An Encyclopedia of Language* (London: Routledge), tt. 917–55.
- Griffiths, D. W. (1974), *Astudiaeth Eirfaol o Gymraeg Llafar Llanfair Caereinion*, traethawd MA nas cyhoeddwyd (Prifysgol Cymru, Aberystwyth).
- Hannahs, S. J. (2013), *The Phonology of Welsh* (Oxford, Oxford University Press).
- Holmes, Janet, Bell, Alan, a Boyce, Mary (1991), *Variation and Change in New Zealand English: A Social Dialect Investigation* (Wellington: Victoria University).
- Horvath, Barbara M. (1985), *Variation in Australian English* (Cambridge & New York: Cambridge University Press).
- Jones, Ann E. (1982), 'Erydiad Geirfaol: Astudiaeth Ragarweiniol', *Cardiff Working Papers in Welsh Linguistics*, 2, 25–42.
- Jones, Glyn E. (1982), 'Central Rounded and Unrounded Vowels in Sixteenth Century Welsh', *Cardiff Working Papers in Welsh Linguistics*, 2, 43–52.
- Jones, Glyn E. (1989/90), 'Ffin y Llafariad Ganol yng Nghanolbarth Cymru: Tystiolaeth Brycheiniog', *Studia Celtica*, XXIV/XXV, 108–16.

- Jones, Glyn E. (2000), *Iaith Lafar Brycheiniog: Astudiaeth o'i Ffonoleg a'i Morffoleg* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Jones, Mari C. (1998), *Language Obsolescence and Revitalization: Linguistic Change in Two Sociolinguistically Contrasting Welsh Communities* (Oxford: Clarendon Press).
- Labov, William (1981), 'Resolving the Neogrammarian controversy', *Language*, 57, 267–308.
- Lippi-Green, Rosina L. (1989), 'Social Network Integration and Language Change in Progress in a Rural Alpine Village', *Language in Society*, 18, 213–34.
- Mayr, Robert, a Davies, Hannah (2011), 'A Cross-dialectal Acoustic Study of the Monophthongs and Diphthongs of Welsh', *Journal of the International Phonetic Association*, 41 (1), 1–15.
- McMahon, April M. S. (1994), *Understanding Language Change* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Meyerhoff, Miriam (2011), *Introducing Sociolinguistics*, 2° argraffiad (Oxon and New York: Routledge).
- Milroy, Lesley (1987), *Observing and Analysing Natural Language* (Oxford: Basil Blackwell).
- Morris-Jones, John (1913), *A Welsh Grammar: Historical and Comparative* (Oxford: Clarendon Press).
- Morris-Jones, John (1925), *Cerdd Dafod: Sef Celfyddyd Barddoniaeth Gymraeg* (Rhydychen: Gwasg Clarendon).
- Petyt, K. M. (1980), *The Study of Dialect: An Introduction to Dialectology* (London: André Deutsch).
- Phillips, B. S. (2006), *Word Frequency and Lexical Diffusion* (London: Palgrave Macmillan).
- Phillips, B. S. (2002), 'Lexical Diffusion and Competing Analyses of Sound Change', yn Minkova, Donka, a Stockwell, Robert (goln), *Studies in the History of the English Language: A Millennial Perspective* (Berlin: Mouton de Gruyter), tt. 231–43.
- Phillips, B. S. (1998), 'Word Frequency and Lexical Diffusion in English Stress Shifts', yn Hogg, Richard M., a van Bergen, Linda (goln), *Historical Linguistics 1995: Selected Papers from the 12th International Conference on Historical Linguistics, Manchester, August 1995* (Amsterdam: John Benjamins), tt. 223–32.
- Phillips, B. S. (1984), 'Word Frequency and the Actuation of Sound Change', *Language*, 60, 320–42.
- Rees, Iwan Wyn (2013), *Astudiaeth o Amrywiadau Ffonolegol mewn Dwy Ardal yng Nghanolbarth Cymru*, traethawd PhD (Prifysgol Aberystwyth). Hefyd ar gael ar <http://cadair.aber.ac.uk/dspace/bitstream/handle/2160/13424/Rees_I_W.pdf?sequence=2> (Cyrchwyd: 23 Mehefin 2015).
- Rees, Iwan Wyn (ar y gweill^o), 'Goleuni Newydd ar Berthynas Hyd ac Ansawdd Llafariaid yn y Gymraeg'.

- Rees, Iwan Wyn (ar y gweill^b), 'Dialect Variation and Phonological Restructuring in Mid-Wales'.
- Sommerfelt, Alf (1925), *Studies in Cyfeiliog Welsh* (Oslo: Jacob Dybwad).
- Thomas, Alan R., et al. (goln) (2000), *The Welsh Dialect Survey* (Cardiff: University of Wales Press).
- Thomas, Ann Elizabeth (= Beth Thomas) (1998), *Ynys Fach o Gymreictod: Astudiaeth Sosioieithyddol o'r Gymraeg ym Mhont-rhyd-y-fen*, traethawd PhD (Prifysgol Cymru, Caerdydd).
- Thomas, Beth, a Thomas, Peter Wynn (1989), *Cymraeg, Cymrâg, Cymrêg ... Cyflwyno'r Tafodieithoedd* (Caerdydd: Gwasg Taf).
- Thomas, Ceinwen H. (1993), *Tafodiaith Nantgarw: Astudiaeth o Gymraeg Llafar Nantgarw yng Nghwm Taf, Morgannwg, Cyfrol 1* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Caerdydd).
- Thomas, D. S. (1907), 'Yr Ail Draethawd', *Ystyron Enwau, Trefi, Tai, Meusydd, Mynyddoedd, Afonydd, Llynoedd &c. ym Mhlwyfi Towyn, Llangelynin, Llanegryn, Llanfihangel y Pennant, Tallyllyn, a Phennal: Traethodau Arobryn Eisteddfod Gadeiriol Towyn, Mehefin 21^{ain}, 1907* (golygwyd gan Bwyllgor Eisteddfod Gadeiriol Towyn, 1907) (Caernarfon: Cwmni y Cyhoeddwyr Cymreig), tt. 114–64.
- Thomas, Peter Wynn (1996), *Gramadeg y Gymraeg* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Watkins, T. Arwyn (1961), *Ieithyddiaeth: Agweddau ar Astudio Iaith* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Wmffre, Iwan (2013), *The Qualities and the Origins of the Welsh Vowel [i:]* (Berlin: Curach Bhán Publications).

Gwefannau

- Foster Evans, Dylan (2014), 'Oes rhiwin yn mynd i'r sdeddfod: Sillafu'r Gymraeg yn yr oes ddigidol' <<https://diferion.wordpress.com/2014/07/28/oes-rhiwin-yn-mynd-ir-sdeddfod/>> (Cyrchwyd: 23 Mehefin 2015).
- Jones, Hywel M. (2012), 'Darlun Ystadegol o Sefyllfa'r Gymraeg', <<http://www.comisiynyddygydraeg.org/Cymraeg/Rhestr%20Cyhoeddiadau/Darlun%20ystadegol%20Cymraeg.pdf>> Bwrdd yr Iaith Gymraeg (Cyrchwyd: 23 Mehefin 2015).
- Swyddfa Ystadegau Gwladol (2012), 'Cyfrifiad 2011, Ystadegau allweddol ar gyfer awdurdodau unedol yng Nghymru', <<http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160105160709/http://www.ons.gov.uk/ons/publications/re-reference-tables-welsh.html?edition=tcm%3A77-291142>> (Cyrchwyd: 23 Mehefin 2015).
- <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wales_location_map.svg> (Cyrchwyd: 23 Mehefin 2015).